

המרכז לפיתוח על-שם פנחס ספיר
ליד אוניברסיטת תל-אביב

**החזרה בתשובה וזהויות דתיות חדשות
בישראל בתחילת שנות האלפיים**

יהודה גודמן¹

נייר דיון מס' 15-2002

דצמבר 2002

---

¹ המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב, ygoodman@post.tau.ac.il

החזרה בתשובה וזהויות דתיות חדשות

בישראל בתחילת שנות האלפיים

יהודה גודמן

יהודה ג.: זה דבר מאוד מיוחד בעצם, זוהי דרך חדשה... חדשה ישנה... של התחברות ליהדות. אבי ועקנין: בוא אני אגיד לך משהו, זרקת משהו, אני חייב להחזיר לך... החדש הוא ב – 52 שנה האחרונות, זה החדש... (ראיון עם מנהל מפעל אריזה, אבי ועקנין, מעוזריו הבכירים של הרב אמנון יצחק).

החזרה בתשובה ופוליטיקה של זהויות

ייצוגה של תנועת התשובה החרדית של העשורים האחרונים נערך במסגרת שלוש פרדיגמות מחקריות עיקריות: פסיכולוגיות, סוציולוגיות ופוליטיות.

הפרדיגמות הפסיכולוגיות מתבטאות בעובדה שהמחקר התייחס בדרך כלל לחזרה בתשובה כתופעה הקשורה לתחום של תהליכי שינוי דתי של יחידים ולא כתופעה דתית ייחודית כשלעצמה. אחד מהביטויים לנטייה זו היא ההתרכזות בחוזרים בתשובה ובגורמים הפסיכולוגיים והחברתיים שהביאו לשינוי הדתי בחייהם (ראו: Aviad 1985, Beit-Hallahmi 1992). המחקר התרכז פחות במחזירים בתשובה, בפעילות החברתית שהם יוצרים ובתהליכי שינוי הדת הכרוכים בתנועת התשובה.

הפרדיגמות הסוציולוגיות התבטאו בדגש על חקר עמדות ודיווחים על התנהגות דתית. מחקר כזה משקף למעשה תפיסות רווחות בציבור הרחב ובתקשורת, ועל פיהן קיימות בארץ ארבע קבוצות זהות דתית-חילונית של יהודים – הניצבים על רצף של שמירה/אי שמירה של מצוות – חילוניים, מסורתיים, דתיים וחרדים (ראו: Liebman & Katz 1997). ייחודן של קבוצות ותת קבוצות דתיות והיווצרותן של קבוצות אחרות מוחמץ פעמים רבות במסגרת פרדיגמה סוציולוגית זו (ראו גם גודמן ויונה בהכנה).

על פי הפרדיגמות הפוליטיות הזהויות הדתיות והחילוניות השונות קשורות קשר הדוק – ופעמים רבות אף ניתנות להסבר – מתוך הקשריהם הפוליטיים-מפלגתיים. בהתאמה, גם המחקר של תנועת התשובה בישראל בעשורים האחרונים נוטה להתרכז במסגרות והגדרות פוליטיות ממוסדות. פעילות של החזרה בתשובה מתוארת פעמים רבות כעין זרוע ביצועית של תנועות או מפלגות פוליטיות מוכרות. בייחוד בולט במחקר הזיהוי של תנועת התשובה עם החרדיות בכלל ועם ש"ס בפרט (למשל: פישר ובקרמן 2001: 340).¹ בד בבד, מכיוון שבמחקר ובציבור נוטים לזהות בין חזרה בתשובה ובין קטגוריות דתיות מוכרות, ה"חוזרים בתשובה" נתפסים בציבור הרחב, בתקשורת ובדרך כלל גם במחקר בעיקר כמזרחים אשר "עזבו" את זהותם ה"חילונית" או ה"מסורתית"² – ואימצו במקומה זהות חרדית, כלומר כמי שעברו ממחנה חברתי ופוליטי אחד לאחר. בהתאם לכך, גם המחזירים בתשובה נתפסים כחרדים המבקשים להעביר חילונים או מסורתיים אל המחנה אליו הם שייכים.

ייצוגים אלה של החזרה בתשובה תרמו רבות להבנתנו את התופעה. במאמר זה אבקש להציג תזה חלופית – ומשלימה, הנובעת מתוך מבט אנתרופולוגי המתבונן מקרוב בשדה החברתי של החזרה בתשובה. החזרה בתשובה, על פי גישה זו, אינה מתמצה בשאלות פסיכולוגיות הכרוכות במצוקות אישיות או חברתיות של החוזרים בתשובה; היא אינה מתמצה בהצטרפות של יחידים וקבוצות לקטגוריות זהות

מוכרות; היא גם אינה קשורה רק לזירות וזהויות פוליטיות מוכרות וממוסדות. החזרה בתשובה כרוכה בתהליכי שינוי ויצירה של הדתיות בישראל, ומשמעותה ודרכי פעולתה מעמידים למעשה דתיות חדשה. טיעון זה מתבסס מבחינה אמפירית ומתודולוגית על איפיון של המתרחש בכמה זירות חברתיות מקומיות של החזרה בתשובה מתוך רגישות ליחסי הגומלין ולסימני השאלה שהם מעלים ביחס לזהויות דתיות-חרדיות, חילוניות ומסורתיות מוכרות בישראל. מנקודת ראות תיאורטית, מאמר זה מתבסס על תפיסתה של זהות אישית וחברתית כתוצר של תהליך, ולא כמערכת של תכונות המגדירות תפקיד חברתי, זהות נתונה, או השתייכות פוליטית או חברתית חד משמעית. "זהות" על פי גישה זו אינה תכונה של קבוצות חברתיות מסוימות – כזו הניתנת להימדד באמצעות שאלונים סוציולוגיים הממפים למעשה, או מאשרים מערך של קטגוריות חברתיות מוכרות. על פי הנחת העבודה של מאמר זה זהות הינה הטרוגנית וכוללת סתירות פנימיות, בין היתר מתוך שהיא נוצרת ומיוצרת במסגרת משא ומתן נמשך עם אפשרויות זהות אחרות (ראו: Sarup 1996, Bhabha 1994). בהמשך לכך, זהות, על פי גישות אלה, כרוכה בתהליכים של פרשנות, אימוץ וסתירה של מסורות קודמות, ונעוצה בתהליכים של המצאה תרבותית ויצירת משמעויות, פרקטיקות ומבנים חברתיים חדשים. בהתאם לכך, ניתן לראות גם זהות דתית כמחברת בין מסורות שונות ובין חוויות מגוונות ואף סותרות (Demerath 1999). אין פירוש הדבר כי הדתיות מיוצרת מתוך משא ומתן עם החילוניות דווקא. תהליכים מורכבים של יצירה דתית מתנהלת במשא ומתן מורכב עם תפיסות ואורחות חיים דתיים אחרים או מתוך עצם תנאי החיים המודרניים והפוסטמודרניים (ראו: Gellner 1992, Dawson 1998). המשגות חדשות על טיבה של הדתיות הפונדמנטליסטית טוענות, למשל, כי דתיות צומחת מתוך תנאי חיים מודרניים שהם עצמם אינם חד משמעיים ומשתנים ממקום למקום (ראו: Eisenstadt 2000). בנוסף, דתיות חדשה תוארה כמתעצבת לא רק מתוך הדגש על האיום החיצוני (חילוניות ומודרניות כדוגמא), אלא גם מתוך "המבט" הרפלקסיבי והביקורתי – המפורש יותר או פחות – של הדתיות על עצמה (ראו: Højbjerg, 2002).

ההחזרה בתשובה שאתאר במאמר זה קשורה הדוקות לחרדיות. חשוב לכן לשרטט קווים עיקריים של חקר החברה החרדית עצמה ולבחון את הנחות היסוד שלה. ברצוני לטעון כי מקצת מהנחות אלה לא יושמו ביחס לחזרה בתשובה. חוקרים של החברה החרדית ראו, בדרך כלל, את היווצרותה והתפתחותה כתהליך מורכב ורב מימדי.³ החוקרים תיארו את החברה החרדית כתוצר של המאה העשרים וכ"המצאת מסורת" (Hobsbawm & Terrence), ולא כשימור של מסורת קפואה בתוך עולם חילוני "עויין" – כפי שעולה לעיתים בדימויים הפופולריים של החברה החרדית. תהליכים דומים תוארו ב"פרוייקט הפונדמנטליזם" שבו השתתפו בו גם חוקרים ישראלים רבים (ראו: Marty and Appleby 1991, 1992). לאור התחזקותה של הדת בעשורים האחרונים הועלו במסגרת פרוייקט זה טיעונים מחודשים כנגד "תיזת החילון" הסוציולוגית אשר הניחה וניבאה את היחלשותה של הדת בספירה הציבורית בתקופה המודרנית (ראו למשל: Bruce 1992, Wilson 1988). ביחס לחברה החרדית בישראל, תיארו החוקרים מצד אחד את ההבדלים העמוקים שבין התרבות החילונית לתרבות החרדית: זהות חרדית על פי ממדים אלה היא מהות חברתית ורעיונית השונה עמוקות מן המהות החילונית. ואולם, באותה נשימה החוקרים הצביעו על תהליך היווצרותה של החרדיות, כלומר על המימד ההיסטורי והמחדש שלה במאה העשרים. החרדיות מתוארת כחברה חדשה ביחס למסורת היהודית שקדמה לה: פרידמן (1991) תיאר את

החרדיות כחברה יהודית חדשה – "חברת הלומדים" – השונה מהחברה המסורתית היהודית שקדמה לה. הילמן תיאר את "שומרי האמונה" ואת ייחודם החברתי ביחס למסורת הדתית (Heilman 1992), וסולובייצ'יק תיאר בעקבות פרידמן (Friedman 1987), חברה דתית מתחדשת המקדשת את הטקסט ההלכתי (Soloveitchik 1994). בכך המשיכו החוקרים הללו את תיאוריו של כ"ץ ביחס ל"אורתודוכסיה" – שתוארה כשונה מן המסורת היהודית הקלסית (ראו למשל: Katz 1986 וכן: Samet 1988). לא פחות חשוב, תהליך היווצרותה של החרדיות מתואר בידי החוקרים כמתרחש תוך משא ומתן על זהויות ואפשרויות אחרות – לא רק על רקע המסורת הדתית, אלא גם על רקע המדינה המודרנית ותהליכי חילון: פרידמן, למשל, טען כי קיים קשר הדוק בין מדינת הרווחה בישראל וצמיחת החברה החרדית (פרידמן 1991). בנוסף, החרדיות תוארה כצומחת מתוך התנגדות אידיאולוגית נמרצת לתהליכי החילון אחרי מלחמת העולם השנייה (Heilman and Friedman 1991). החוקרים הוסיפו ותיארו את המתחים בחברה החרדית בין התפשטות והסתגרות בסביבה העירונית והחילונית של המדינה המודרנית (שלהב 1991, שלהב ופרידמן 1985).

ניתן, אם כן, לטעון כי על פי החוקרים הללו, יצירתה של הדתיות החרדית מתרחשת על רקע של זהויות אחרות, ברורות ומוכרות יותר, ועל רקע של גורמים והתנסויות היסטוריות רחבות היקף ובהן תהליכי החילון והמודרניזציה. במאמר זה אתייחס להחזרה בתשובה על בסיס הנחות עבודה דומות, כלומר כאלה הרואות בה תופעה דתית חדשה. במילים אחרות, אין להניח מראש מהי ה"חזרה בתשובה" כתופעה דתית – ואין לצרפה מיידית ל"חרדיות". יש לבחון אותה כשאלה מחקרית לעצמה. תהליכי היצירה הדתית הכרוכים בהחזרה בתשובה ייבחנו על רקע של מערך (זמני) של זהויות ישראליות מגובשות יחסית: חילוניות, חרדיות, דתיות ומסורתיות. ההחזרה בתשובה, אטען, הינה פעולה רפלקסיבית – לעיתים גם ביקורתית – של המחזירים בתשובה ביחס למערך הזהויות המוכר, ובתוך כך, כאמור, מתחילה להיווצר דתיות חדשה.⁴

בייחוד אבקש לעמוד על המתח שבין החזרה בתשובה ובין חילוניות מצד אחד וחרדיות מצד אחר. על בסיס התבוננות קרובה באירועים פומביים שונים של הבניית ה"חזרה בתשובה" בישראל בשנים האחרונות וניסיון לאפיין את הזהות הדתית-יהודית הכרוכה בה אטען, איפוא, כי חזרה בתשובה יוצרת זהויות דתיות חדשות שאינן חילוניות (כמובן), אך גם אינן חרדיות במובן המקובל או המוכר של "חרדיות". הזהות שיוצרים ומחזקים המחזירים בתשובה – כולל ארגונים, רבנים, ופעילים שונים – שונה ודאי מהיהודי החילוני, והיא מכוונת לפחות במוצהר להביא את החוזרים לתוככי העולם החרדי. ואולם, הבנתה של החזרה בתשובה צריכה לבוא לא רק מתוך נקודת הראות הפרשנית של החילוניות המעמידה מולה את החרדיות, על מנגנוני "הגיוס" החדשים שלה, אלא גם מתוך נקודת הראות הפנימית של השיח הדתי החרדי. החרדיות חשובה ומשמעותית כמובן עבור המחזירים והחוזרים בתשובה, ואולם הללו יוצרים בפועל זהויות חרדיות חדשות המתבטאות בהשקפת עולם, אתוס דתי, דפוסי מנהיגות ופעילות חברתית מתחדשת. כך יוצא שחזרה בתשובה מתרחשת בתוך דו-שיח נמשך שאותו מנהלים השחקנים החברתיים השונים עם החילוניות ועם עברם מצד אחד, ועם "עתידם" החרדי מצד שני. הזהות הדתית המוצעת באירועי החזרה בתשובה וההתחזקות אינה רק חרדיות שבדרך, אלא כרוכה באמביוולנטיות הנגזרת מתוך מיקומם המיוחד של החוזרים, ולעיתים אף של המחזירים, בין חילוניות וחרדיות. אכן, על אף המרחק הדיאלקטי עם החרדיות והחילוניות כאחד, בדרך כלל מציגים המחזירים את אידיאל

החרדיות כמטרה עליונה של פעילותם. הזהות הדתית החדשה שמכוננת באירועי החזרה בתשובה ו"התחזקות" בשנים האחרונות מבטאת מאמץ להתרחק ולשלוט את החילוניות הישראלית, וכן את האפשרות של "מסורתיות", ולהתקרב ולהזדהות עם החרדיות. ואולם, הזהות הישראלית שנוצרת ומיוצרת באירועים הללו אינה זהה עם החרדיות, אלא מנהלת משא ומתן מורכב עם זהויות ישראליות מוכרות שונות – חילוניות, דתיות מסורתיות וחרדיות. עיון בעולם החברתי של החזרה בתשובה והתחזקות מגלה כי בפועל נוצרת, מיוצרת ומחוזקת זהות "ביניים" של יהודים-ישראלים שאינם מתאימים לקטגוריות מקובלות (והגמוניות) של "דתיות/חרדיות" לעומת "חילוניות" וגם לא לקטגוריה המוכרת של "מסורתיות". זהות זו, במכוון ושלא במכוון, היא זהות יהודית חדשה. גם השחקנים החברתיים השונים אלה המהווים את קהל היעד של האירועים – "מתחזקים" או לחילופין "חוזרים בתשובה" או אפילו "חרדים" – חיים למעשה על רצפים סותרים, פרדוכסליים ואמביוולנטיים של זהות יהודית-ישראלית. אמביוולנטיות זו קשורה ביחוד להליכה על הסף שבין דתיות חרדית כאידיאל ובין יצירת אלטרנטיבה דתית חדשה – חלקה שונה במודע ובמפורש מן החרדיות הדומיננטית, לעיתים אף באורח מתמרד ממש. בפועל מיוצרת ונוצרת בידי המחזירים בתשובה זהות הקשורה קשר הדוק לחילוניות מצד אחד ולחרדיות מצד אחר. בעיקר אדגיש כי ההחזרה בתשובה מוסיפה לחרדיות יסודות חדשים, ומאתגרת אותה. אפשר כי סוד כוחה של החזרה בתשובה הוא דווקא זהות חדשה זו, המבטאת ומייצרת יציאה, או קריאה ליציאה, מתוך העולם החילוני וכניסה אל עולם חרדי, אך לא כניסה והשתלבות מליאה בעולם החרדי.

במחקר זה בחרתי להתמקד במחזירים בתשובה הקרובים לחרדיות, ובארגוני החזרה בתשובה של ארגונים בולטים בזירה הציבורית כמו "ערכים", "שורשים", "תכלית", "שופר", ואחרים. נקודת המוצא שלי היא מבט אל פעילותם החברתית של מחזירים וחוזרים בתשובה, ולא אל החרדים כשלעצמם. ואולם, חשוב גם למקם את ההחזרה בתשובה בתוך הקשרים נוספים, הראויים למחקר מקיף, שאין כאן מקומו. כאן אציין כמה סוגיות הראויות למחקר נוסף:

ראשית, ראוי לחקור עוד את דרכי פעולתן של קטגוריות המגדר, אתניות ומעמד חברתי בהקשר של תהליכי יצירת הזהות של ההחזרה בתשובה. ברור כי מבט אל ההחזרה בתשובה מתוך נקודות ראות ביקורתיות, הבוחנות אותה מפרספקטיבות אלה תשנה את הבנתנו את התופעה. כך למשל, מבט מפרספקטיבה פמיניסטית – תוך ניסיון לברר את ייחודה של החזרה בתשובה בקרב נשים – עשויה לגלות כיצד ההחזרה בתשובה משנה את דתיותן של נשים חילוניות ומסורתיות ואף מציעה דתיות נשית-חרדית חדשה.

שנית, היווצרותה של זהות חרדית חדשה של חוזרים בתשובה קשורה להשתנות של החרדיות בכלל. השתנות זו אינה רק נחלתם של החרדים הספרדים (כפי שמעדיפים לכתותם בדרך כלל החרדים עצמם) או המזרחים (כפי שנהוג לכתותם בציבור הרחב, בתקשורת ובמחקר), כפי שזו תוארה בידי כמה חוקרים (ראו למשל: זוהר 2001, פישר ובקרמן 2001, פלד 2001, טסלר 2001). תהליכי שינוי עמוקים עוברים על החברה החרדית בכללה ושל חרדים אשכנזים בכלל זה. מחקרים חדשים על החברה החרדית מצביעים על שינויים עמוקים שעוברת החברה החרדית ובמיוחד מדגישים את ההשפעות והביטויים של השינוי בצורות התקשורת החדשות (קלטות, רדיו, עיתונים שבועונים ועוד, וראו: קפלן 1995), וכן בשיחים המתחדשים בתוך החברה החרדית: שיח פמיניסטי, שיח פסיכולוגי פופולרי והזדהות גוברת עם השיח הלאומי (ראו: גודמן בדפוס, גודמן ובילו בהכנה, El-Or & Neria forthcoming, ברזילי בדפוס). הן ביחס לרובד

האידיאולוגי (רביצקי 1993, וראו: Liebman 1995 וכן: רם 1997), והן ביחס לדפוסי ההצבעה של חרדים (Peres 1992) טענו החוקרים כי החרדים הולכים ועוברים מעמדה ניטרלית הרואה בציונות ובמדינה מסגרת ניטרלית בתוך עידן "הגלות" לעמדה ציונית ולאומית. על השתנות זו של החרדיות מעידים גם מחקריו החדשים של קימי קפלן (ראו אצל דיין 2002) המצביעים על תהליכי שינוי הבאים "מלמטה" כלשונו, ומלמדים על תהליכי "ישראלזציה" של החרדים ועל יצירת חרדי ישראלי חדש. אוסיף שכמה ספרים פופולריים על העולם הדתי והחרדי בישראל בשנים האחרונות תיארו מזוויות שונות כמה מהתהליכים הללו: כלומר, חרדיזציה גוברת של הדתיים וישראלזציה של החרדים (גרינפלד 2001, הירושלמי 1997, לוי 1988, רכלבסקי 1998, שלג 2000). תהליכים אלה יש להציב בתוך ההקשר של מחקרי "הישראליות" (ראו למשל: אלמוג 1997, גרץ 1995, עזריהו 1995), ובייחוד בהקשר של תהליכי ההשתנות של הישראליות מאמצע שנות השבעים, ובהם התגברות היסודות היהודים והדתיים בישראל (ראו: Kimmerling 2001).

שלישית, חשוב להדגיש כי "החרדי החדש" מתעצב גם בהשפעת תנועת התשובה עצמה ומן ההיבטים ה"חילוניים" שהיא מייבאת לחברה החרדית (ראו למשל: Goodman and Bilu 1997).⁵ הזהות החרדית החדשה של החוזרים בתשובה מעצבת, אך גם מאתגרת, באופנים שונים, לעיתים סמויים, את החרדיות הממוסדת. מצד אחר, היא מצטרפת ואולי מעצימה תהליכי שינוי בחרדיות "הקלאסית" המוכרת בציבור, בתקשורת ובמחקר.

רביעית, היווצרותה של זהות חרדית חדשה של חוזרים בתשובה איננה נובעת רק מהשפעות של העולם החילוני אותו עזבו החוזרים, ולא רק מן השינויים המתחוללים בעולם החרדי עצמו. היא קשורה גם ליחס האמביוולנטי של חרדים כלפי חוזרים בתשובה.⁶ דוגמא בולטת היא השידוכין: חרדים מלידה נזהרים שלא להתחתן עם חוזרים בתשובה וגם לא עם בניהם ובנותיהם הסוגיות הללו: הקשר בין מגדר, אתניות ומעמד לחזרה בתשובה; השינויים החברתיים מרחיקי הלכת של החרדיות בישראל; התרומה של החוזרים בתשובה לתהליכי שינוי בחברה החרדית; והיחסים החברתיים המורכבים שבין החברה החרדית והחזרה בתשובה⁷ – כל אלה דורשים, כאמור, מחקר נפרד. בדברים הבאים אתאר תחילה את שדה המחקר: מחזירים בתשובה וארגונים להחזרה בתשובה. בהמשך אתמקד בשניות של עולם התשובה: האופן בו עולם התשובה משקף ערכים חרדיים קלאסיים מצד אחד, וכיצד הוא מבנה זהות יהודית חדשה מצד שני. בדיון אעמוד על ה"פוליטיקה של זהויות", כפי שזו באה לביטוי בעולם ההחזרה בתשובה.

שדה המחקר: החזרה בתשובה בישראל בתחילת האלף השלישי

כדי לבסס את הטיעון בדבר יצירתה של זהות יהודית חרדית חדשה בעולם התשובה, אתאר שיח ופרקטיקות מרכזיות בזירה החברתית של החזרה בתשובה של השנים האחרונות. בעיקר אתרכז באירועים שונים שמטרתם חיזוק והחזרה בתשובה, ובשיחות ובראיונות עם רבנים ופעילים בשטח התשובה. השיח והפרקטיקות הללו מגלמים עולם חברתי חדש וזהויות דתיות חדשות שבתוכם פועלים ומופעלים רבני התשובה, ארגוני החזרה בתשובה בישראל, "המתחזקים", הפעילים הזוטרים, והנוהים אחריהם.

מתודולוגיה

מאמר זה מבוסס על תצפית משתתפת במשך כחצי שנה (2002) במגוון אירועים של החזרה בתשובה שבהם השתתפתי אני, או עוזר המחקר יוני צירניאבסקי. אירועים אלה כוללים ערבים של החזרה בתשובה והתחזקות במקומות שונים בארץ, סופי שבוע וסמינרים של התחזקות, ובהם סמינר אקדמאים של "ערכים" וסמינר סוף שבוע "אסנט" מטעם תנועת חב"ד. כמו כן קיימנו שיחות וראיונות עומק עם מחזירים וחוזרים בתשובה. בנוסף, אספנו וניתחנו חומרי הסברה (חוברות ופרסומים אחרים של הארגונים השונים) וכן קלטות אודיו ווידאו המיועדים לקהל החוזרים בתשובה. מחקר זה הוא מחקר ראשוני בלבד ומבוסס על ניתוחי תוכן וניתוח המופעים (ראו Handelman 1990) של החוזרים בתשובה. מחקר נוסף דרוש כדי להשוות בין האירועים הללו ובין דרשות ואירועים דומים בהקשרים יהודיים אחרים (ראו למשל: Bettan 1987, היימן 1970, אלבוים 1986, שטאל 1969). בפרט כדאי להשוות את האירועים שמתוארים כאן לרטוריקה המופיעה בדרשות של מחזירים בתשובה (Yassif 1992, Neuman et al. in press; Beckerman and Neuman in press) ולהשוות המתואר כאן לניתוחים אחרים של מופעי מחזירים בתשובה (ראו: ורסצוג-רביד 2002, ליאון בדפוס). ניתוח השוואתי נוסף עשוי להתייחס לדרשות ופעילות הטפה ומסיונריות בקרב לא יהודים (ראו למשל ביחס למטיפים נוצרים בארצות הברית: Harding 1987, 2000).

על מנת לשרטט תמונה כללית של שדה המחקר וגבולותיו, אאפיין עתה בקצרה את "המחזירים בתשובה" ואת הארגונים והפעילות החברתית של החזרה בתשובה שנחקרו במסגרת מחקר זה.

מחזירים בתשובה, ארגוני החזרה בתשובה, ופעילויות החזרה בתשובה

פעילות החזרה בתשובה נעשית בכמה מעגלים חברתיים הקשורים ביניהם בקשרים שונים: פעילות של מספר דמויות ידועות של דרשנים ומחזירים בתשובה, אשר סביבם נבנית מערכת ארגונית שלמה; ארגונים המרכזים פעילות עניפה ומסיבית של ערבי הרצאות, אירועים חברתיים, וסמינרים להחזרה בתשובה, המכוננים תעשיית תרבות המונים דתית-חרדית; מנהיגים בדרג מקומי הנמצאים בקשר אישי עם חוזרים בתשובה ומתחזקים; הפצת בשורת החזרה בתשובה לקהל הרחב באמצעות אמצעי תקשורת ושיווק מודרניים, כולל תחנות רדיו, אתרי אינטרנט, קלטות אודיו ווידאו של הרצאות ומוסיקה דתית, תקליטורי מחשב וחוברות הדרכה ועלונים שונים. אסקור בקצרה מדגם מייצג של שפע הפעילות של החזרה בתשובה המתקיימת תדיר בשנים האחרונות בכל שבוע ובכל רחבי הארץ.

הרב אמנון יצחק הוא מהמנהיגים הבולטים של עולם התשובה. מפעלו, "שופר", הוא בעל ממדי ענק, ונחשב כיום בעיני רבים ל"מפעל התשובה" המצליח ביותר בארץ. תעשיית התשובה של הרב אמנון יצחק עומדת על שני יסודות עיקריים – אירועי החזרה בתשובה, והפצת הקלטות (אודיו, וידאו ו CD) של אירועים אלה.

הופעותיו של הרב מאורגנות למופת, ובמיוחד אלו הגדולות, כמו למשל זאת שהייתה באצטדיון טדי בירושלים בשנת 2000. כפי שאמר לנו ועקנין, מעוזריו הבכירים: "זה ערב שלוקח המון תכנון, ימים של זמן לבזבז... שעות לשבת עם הלהקה, איזה שיר ישירו, ואיזה מילים יגידו, ובגלל שהרב אמנון פֶּדְנֵט הוא יכול לשבת שעות אתם, מה יגידו ומה לא יגידו – הכל, הכל, הכל – אין מילה שנאמרה שם מבלי שמתוכננת מראש, אתה מבין, זה לא נאמר 'יצא מקרה' – אין דבר כזה בהגדרה [צוחק]".

שיווק של אירוע טיפוסי של ארגון "שופר" מתחיל כמה שבועות לפני התאריך המיועד. המארגנים מפיצים ומשווקים את המופע על גבי לוחות מודעות ובאתר האינטרנט של "שופר", ולעיתים גם מחלקים עלונים ודפים המבשרים על האירוע. בעת שהקהל נכנס לאולם מוקרנים על גבי מסך ענק סרטונים של הופעות קודמות ומושמעת מוסיקה ברמקולים רבי עוצמה. כך בשעה שהקהל עדיין מתיישב ומתארגן לקראת כניסת הרב לאולם, האירוע למעשה כבר התחיל. עיקר הערב (לרוב נערכים האירועים בערבים), מוקדש לדרשה או למופע של הרב אמנון יצחק. לקראת סוף הערב עשוי הרב יצחק לארגן שורה של פעולות סמליות וטקסיות, מעין טקסי מעבר המסמנים מהי "דרך החזרה" או מהן הפעולות הראשונות בדרך זו. טקסים אלה שאת חלקם יצר והמציא הרב בעצמו מהווים למעשה מודלים חדשים של התנהגות לשינוי דתי. כך למשל, באמצעות מספריים שנמצאים לידו מתחילת ההרצאה (כהטרמה לקראת הבאות) גוזר הרב את שיערם הארוך של בחורים שהשתכנעו (לעיתים בעקבות לחץ ושידול נמרץ למדי) לוותר על השיער הארוך שגידלו, דורש מהם למסור לידי עגילי אוזניים ומבקש לדורש מהם ללבוש טלית קטן (ציצית). הנשים מתבקשות בדרך-כלל לעטוף את ראשן בכיסוי ראש. הטרנספורמציה הגופנית, המסמלת את החזרה בתשובה בקרב גברים – גזיזת השיער והסרת תכשיטים, שני סממנים של העולם החילוני – מקבלת אצל הרב אמנון יצחק ביטוי מוחשי חוזר ונשנה. ארגון "שופר" שומר חלק מקווצות השיער שנגזרו, והרב יצחק מציגם מידי פעם לראווה בפני הקהל. זאת ועוד, התכשיטים שנאספו במהלך השנים הותכו ונוצקו מחדש לכתר מתכת גדול, המוצג במופעים הגדולים של הרב יצחק ובסרטי ווידאו רבים. טקסי מעבר אלה מתבצעים בעידודו של הקהל המוחא כפיים ומצטרף בקריאות עידוד למוסיקה המתוזמנת מראש. רגעים אלה של התעוררות והתרגשות מצולמים ומונצחים בקלטות המופצות באלפי עותקים.⁸ בשנים האחרונות הופיע הרב אמנון יצחק במאות אולמות ברחבי הארץ וערך מספר "סיבובי הופעות" באירופה ובאמריקה.

במהלך השנים גם הוקמו משרדי "שופר" על ענפיהם השונים (מפעל לייצור קלטות אודיו ווידאו, מחלקת הפצה, קשרי המשך, מזכירות ומענה לטלפונים), ונבנתה מערכת ארגונית יעילה ומשומנת המתאמת בין מחלקות המפעל ודואגת לביצוע מדויק של הוראות המייסד והמנהיג הבלעדי, הרב אמנון יצחק. עד היום הוקלטו 268 קלטות אודיו ו-87 קלטות ווידאו המתעדות את דרשותיו במשך השנים. כמו כן הופקו 87 תקליטורי מחשב המהווים ביחד את נכסי צאן הברזל של ארגון "שופר". בכנסים ובצמתי דרכים חולקו במהלך השנים מיליוני קלטות אודיו ווידאו של הרב יצחק. אלפי חסידים תרמו ותורמים למפעלו באמצעות הוראות קבע, באחד משישה "מסלולים" שונים: "אנציקלופדיית שופר", שמטרתה להפיץ את תוכנת המענה האינטראקטיבי (מאפשרת לשאול שאלות ולקבל תשובות מתוך שלל הרצאותיו של הרב יצחק); "תוכנית חי כפליים" שמטרתה הפצת קלטות וידאו ו-cd; תוכנית "אמץ מושב" שמטרתה חלוקת קלטות לכל דירה במושבים בכל חודש; תוכנית "מניה במפעל הוידאו" שמטרתה להגביר את קצב יצור הקלטות לאור הביקוש הגדול בארץ ומחוץ לה; תוכנית "מבצע המאה אלף" שמטרתה להביא אנשים רבים ככל האפשר לחלק 360 קלטות טייפ בשנה; ותוכנית "מיני סמינר ל-10 משפחות", שמטרתה להעביר סמינר ביתי להורים שאינם יכולים להשתתף בסמינר בבית מלון. עפ"י הדו"חות הכספיים שנמסרו לרשם העמותות קיבלה עמותת "שופר" תרומות בסך כ-8.1 מיליון ₪ בשנת 2000. עלון תנועת "שופר", היוצא מאז אוגוסט 2002 תחת השם "חידושופר", מופץ במאה אלף עותקים לכל התורמים ל"שופר". העלון מחולק בבתי כנסיות ונשלח גם בדואר אלקטרוני לכל המעוניין. בשנים האחרונות גם הוקם אתר האינטרנט "שופר" העשיר והמעודכן תדיר. האתר מכיל ארכיון ובו תמלילי

עשרות מהרצאותיו של הרב. לרשות הגולשים עומד גם מנוע חיפוש משוכלל המאפשר למצוא כל נושא שעלה בהרצאות. האתר גם מעביר בשידורים חיים את דרשותיו של הרב. כמו כן מכיל האתר ציטוטים נרחבים מהתייחסויות לרב אמנון יצחק ולמפעל התשובה שלו כפי שאלה הופיעו באמצעי התקשורת, חילוניים ודתיים כאחד. לעיתים מלוות התייחסויות ביקורתיות לארגון "שופר" בביקורת שכנגד מטעמו של צוות האתר. בנוסף, שוקדים בימים אלה ב"שופר" על הקמת ערוץ טלוויזיה שישדר את דרשות הרב מאירופה וייקלט באמצעות צלחות לוויין שיותקנו חנם בבתי ישראל. הארגון מפעיל מנגנונים שיווקיים רבים ומתאפיין במאמץ רב ליעילות מירבית. ואכן, בחלקים רבים של השיחה שערכנו עם אבי ועקנין, יד מינו של הרב יצחק⁹, דיבר ועקנין על "שופר" כעל גוף כלכלי-עסקי ועל הרב אמנון כעל מנהל עסקים לכל דבר.¹⁰ ועקנין הדגיש את המבנה הארגוני המשובח של "שופר", את הסדר המופתי של ניהול חשבונותיו ואת הדיוק בעבודת המערכות השונות שפועלות בו.

מחזיר בתשובה ידוע נוסף הוא הרב אלבו, העומד בראש מוסדות "אור החיים" המקיפים אלפי חברים ופעילים ואף הוא עוסק בעיקר בהחזרה בתשובה. הרב אלבו החל דרכו בשנות השבעים, והוא מראשוני המחזירים בתשובה בישראל. הוא עבד רבות גם עם עבריינים ומפעלו הלך וצמח עם השנים. ייחודה של פעילותו של הרב אלבו בהיותה משלבת תהליכי החזרה בתשובה מהשלבים הראשוניים של גיוס החוזרים הפוטנציאליים ועד הושבתם לספסל לימודים בישיבה למשך שנים. על הרב אלבו למדנו בין היתר משיחה ארוכה שקיימנו עם אחד מתלמידיו, הרב אליהו, היושב במשרד קטן בשכונת הבורכים בירושלים סמוך למוסדות אור החיים ומשמש מעין מרכזן של המוסדות. "אפילו הרב עובדיה התפעל מהרב אלבו ומהעבודה שלו בהחזרה בתשובה", סיפר הרב אליהו "כשראה הרב עובדיה שאפשר בכלל להחזיר בתשובה יהודים בישראל". הרב אלבו מעביר כמעט מדי שבוע שיעור תורה במקומות שונים ברחבי הארץ. לשיעור קודמת בדרך כלל "תוכנית אומנותית", הכוללת הרצאת "חימום" של מרצה "זוטר" ומספר שירי נשמה של הזמר המלווה אותו זה מספר חודשים, יצחק זקן.

מחזירים בתשובה כדוגמת הרב אמנון יצחק והרב אלבו אינם מקומיים של קהילות ספציפיות. אלה רבנים ידועים בקנה מידה כלל-ישראלי, והם מרכזים סביבם לא רק מערכת ארגונית עניפה, אלא גם קהילות של חוזרים בתשובה, ו"חצר רבנית".

במעגלים המקיפים מחזירים בתשובה מפורסמים אלה, נמצאים גם מחזירים בתשובה ידועים פחות, שעיקר כוחם בקשר האישי הבלתי אמצעי שהם יוצרים עם החוזרים בתשובה. ככל שמעגלי הקהילה סביב הרב גדלים נעשה הרב זמין פחות ופחות. תופעה זו מזכירה את המתרחש בחצרות החסידיות הגדולות: ככל שהחצר גדלה כך הנגישות אל "מקור הקדושה", אל המנהיג, נעשית מורכבת יותר ומתווכת בעזרת מעגל של מקורבים, גבאים או מזכירים.¹¹ על החצר נמנים גם "מדריכים", המשמשים בעצמם מעין מנהיגים זוטרים. כך למשל, ניסים (חוזר בתשובה בעצמו), אחד מעוזרי ההפקה בערבים של הרב אמנון יצחק, מרכז סביבו מספר צעירים אותם הוא מחזק באמצעות שיעורי תורה ויצירת מסגרת למפגש חברתי. "זוהי חוברת של הרב ניסים", אמר ליוני נער בעל שיער מחומצן, שחילק לבאים חוברות החזרה בתשובה לפני הופעתו של הרב אמנון יצחק בת"א. "אני הולך לשיעורים עם הרב ניסים... הוא עוזר לי להתחזק". ככל הידוע "הרב ניסים" אינו מפיץ קלטות עם דרשותיו, ואינו מרצה בפני קהל. הוא מנהיג מקומי שעשוי להשפיע ולחזק, בשילוב עם דרשן קלטות מפורסם כדוגמת הרב אמנון יצחק שאינו נמצא בקשר קבוע אישי ומתמיד עם קהל שומעיו.

בעולם החזרה בתשובה קיימים גם ארגונים שונים כגון "ערכים", "תכלית", "שורשים" אשר אינם מרוכזים סביב דמות של דרשן כריזמטי יחיד, אלא מרכזים פעילות עניפה של הרצאות ומפגשים חברתיים מסוגים שונים הבנויים על מספר של דרשנים, מרצים ומנחים. ארגון "תכלית", למשל, מפיק ערבים המשלבים בין התרמות לתלמודי תורה, סיוע למשפחות נזקקות, וחיזוק לתשובה. שיא הפעילות בערבים מסוג זה היא בדרך כלל הרצאה של דרשן. ואולם הערב מורכב משורה ארוכה הנמשכת כמה שעות של פעילויות שונות כולל תפילה, שירה, סיפור אישי של חזרה בתשובה, החזרה טקסית בתשובה (כמו הלבשת כיסוי ראש לנערה), התרמה, הקרנת סרטי וידיאו על התרחשויות חדשותיות כמו הפיגוע במגדלי התאומים בליוויית קריינות המסבירה את האירועים מפרספקטיבה דתית, מופע של "חזרה לחיים" בדמותו של לוחם מג"ב שנפצע בגילה והתאושש (וחזר בתשובה, הוא ומשפחתו) ולבסוף דרשה על אותיות וצירופיהן בתורה. ארגון "שורשים" מציע מדי ערב הרצאות בת"א ובירושלים, בעיקר בתחומי הקבלה והחסידות. מי שיגיע להרצאות בסניף ת"א, הממוקם במתחם שינקין, יבחין שחלק מהמשתתפים מגיעים למקום באופן קבוע ושחלק אף קנה את המנוי החודשי שמציע "שורשים" לקהלו. אין מדובר רק בלימוד אינטלקטואלי. בחודשים האחרונים היו במרכז "שורשים" לא רק הרצאות אלא חגגו שם את ט"ו בשבט, חג פורים (כולל קריאת המגילה) ואף העלו מופע מיוחד מאת "אומן מופיע ויוצר בתחומי התיאטרון, הקרקס והתנועה מזה 13 שנה". במועדון "סלמה" בתל-אביב מתקיימת מידי יום ג' "הופעת רוק של מוסיקת נשמה יהודית". מודעות המבשרות על ההופעות הללו נתלות על לוחות המודעות הציבוריים ברחבי תל אביב והן מתפרסמות במוקדי החזרה בתשובה, כמו למשל, בחנות של "ברסלב" בשינקין (ת"א) או במרכז "שורשים" בת"א. פעילות נוספת מוצעת ע"י "המרכז ללימודי קבלה" (בכיר דיזינגוף) וע"י קהילת "בני ברוך", שני ארגונים המערערים בגלוי על "מונופול החרדיות". ב"מרכז ללימודי הקבלה" מתקיימות הרצאות, קורסים מסוגים שונים, סעודות "ראש חודש" (על פי החודשים העבריים), סדנאות מדיטציה, קריאת מפה אסטרוולוגית, ועוד. קהילת "בני ברוך" מציעה סדרה של הרצאות מבוא ולאחר מכן קבוצות לימוד קטנות המתעמקות בלימודי הקבלה אחת לשבוע. בנוסף לכל הפעילויות שהוזכרו לעיל מתקיימות ברחבי הארץ מדי שבוע עשרות ואולי מאות פעילויות נוספות במסגרות קטנות יותר הכוללות הרצאות, דרשות, סיפורים אישיים של חזרה בתשובה, מופעי מוסיקה, חוגי בית ועוד.

קיימים גם ארגונים המתמחים במיוחד בסמינרים להחזרה בתשובה. בסמינרים אלה, הנמשכים כמה ימים, נערכת פעילות אינטנסיבית ומרוכזת. ארגון "ערכים" מציע סדרה של סמינרים המיועדים לקהלים שונים: מדי חודשיים לערך מתקיימים סמינר ל"אקדמאים", ו"סמינר רווקים" או "סמינר רווקות" המיועדים לקהל "עממי" יותר (כפי שמסבירים במשרדי "ערכים" אם מתחקרים קצת את הפקידה). אחת לכמה חודשים מתקיים "סמינר אומנות הלחימה ושלמות האישיות במבט היהדות", המשלב יהדות עם תורות לחימה, וכן סמינר "קשרים – הורים ילדים ואתגרים" המוקדש לשיפור הקשרים הזוגיים והמשפחתיים. כמו כן מארגן "ערכים" סופי שבוע משפחתיים המכונים "שבת שכולה חוויה".

בסמינרים של "ערכים" מתרכזת הפעילות הפורמלית בהרצאות. במקביל מושקע מאמץ ליצירת קשר אישי עם המשתתפים, באמצעות צוות של 6-7 מדריכים המשתתפים בסמינרים (בדרך כלל 2-3 לסמינר). הללו מסתובבים בין קהל המשתתפים, מדברים איתו, שותים קפה, מעודדים, ועונים על שאלות. "שמעתי שאתה אחד הבחורים הכי מעניינים כאן" אמר ליוני אחד מהמדריכים ביום השלישי לסמינר שבו השתתף. "אתה יכול לפנות אלי בכל בעיה או שאלה שיהיו לך ונוכל להיות בקשר גם אחרי הסמינר".

ואכן, מטרתו העיקרית של איש הצוות הזוטר בסמינר היא לשמור על קשר עם המשתתפים גם אחרי סיומו, כדי לשמור על המומנטום שנוצר בסמינר ולהבטיח שתהליך ההתחזקות יימשך. כאשר שאל יוני ביום האחרון לסמינר את אחד המשתתפים הצעירים מי השפיע עליו הכי הרבה ענה לו הבחור: "הרב תמיר הוא מס' 1". תמיר, אחד המדריכים הלבביים בסמינר, הפגין במהלכו בקיאות רבה ב"הוכחות" מדעיות לאמיתות התורה ותכלית החיים, אם כי לא הרצה בפני הקהל על נושאים אלה. לצד בקיאותו בחומר ההרצאות של הסמינר הצליח גם לקשור שיחות אישיות וחבריות עם כמה ממשתתפיו. כעבור מספר חודשים סיפר ליוני אותו בחור במפגש אקראי בבניין למשפטים באוניברסיטת ת"א כי מאז הסמינר הוא נפגש אחת לשבוע עם הרב תמיר, איתו הוא לומד ומתחזק. בשיחה ארוכה שערכנו עם תמיר הוא סיפר לנו כי הוא לומד בקבוצות קטנות עם כמה תלמידים בוגרי הסמינרים. מלבד הלימוד מדבר איתם תמיר על נושאים אישיים ועוזר להם, מניסיונו העשיר, להתמודד עם הקשיים המלווים את תהליך ההתחזקות, בייחוד במעבר האיטי לתוככי העולם החרדי. המדריכים בסמינרים של "ערכים" עוברים הכשרה מיוחדת המכינה אותם להתמודדות עם שאלות שונות שעשויות להיות מופנות אליהם מצד החילונים והמתחזקים. מסמך רשמי של "ערכים" מעיד כי הכשרת המרצים והמדריכים אינה עניין של מה בכך – המועמדים להדרכה צריכים לעבור ראיון אישי, לגלות שליטה בחומר ולתרגל בפני אנשים את מה שלמדו. תקופת ההכשרה יכולה להימשך עד חמש שנים, בהתאם לזמנו הפנוי של המתלמד.

פעילות הסמינרים של "ערכים" ממומנת בין היתר באמצעות ארגון "ערבים לתושבי הסביבה" (הכוללים הצגה קומית או מופע להטוטים של קוסם) מספר פעמים בשבוע, וכן כנסים גדולים הנערכים ביד אליהו בתל-אביב או בבנייני האומה בירושלים אחת לכמה חודשים. כפי שניתן ללמוד מאתר האינטרנט של "ערכים" ערבים אלה נערכים בתדירות גבוהה, וחלקם מיועדים לנשים בלבד. בכנסים אלה – היוצרים גם את מה שניתן לכנות "קהילת ערכים" – מבקשים דרשני "ערכים" מן הקהל לתרום \$500 במטרה "להכניס 5 משפחות לסמינר". תמורת תרומה זו מקבל כל תורם בקבוק יין שזכה לברכתו של הרב כדורי, המבטיחה סגולות רבות. בטרם יתחיל דרשן "ערכים" את דרשתו הנרגשת שמטרתה התרמת הקהל, מוחשך האולם, מושמעת "מוסיקה שמימית-מסטית", ועל גבי מסך גדול מוקרן סרטון וידיאו שבו נראה, בהילוך איטי, הרב כדורי הישיש בליוויית מזכירו ואנשי "ערכים". הרב רוכן וממלמל דברי ברכה על מאות ארגזי הבקבוקים שהובאו בידי "ערכים" לחצרו. "סיפרנו לו על המצוקה הכלכלית שלנו. והוא אמר 'אני אעזור לכם' והורה לנו להביא אליו את הבקבוקים הללו", מסבירים המארגנים.

"מרכז אסנט" (Ascent) של תנועת חב"ד, שהוקם ב-1983 בשליחות הרבי מלובביץ על צלע הר בעיר צפת, מתמחה אף הוא בארגון סמינרים.¹² הסמינרים הללו מיועדים בין היתר ל"קירוב" נוער אמריקאי המגיע בקבוצות לישראל. מדי חודש עורך "אסנט" סמינר בן שלושה ימים המיועד לישראלים. סמינר אסנט מתחיל ביום חמישי אחה"צ ומסתיים במוצ"ש. הפעילות ב"אסנט" ייחודית בהיותה משלבת בין פעילות דתיות יהודית ממקורות חרדיים ובין פעילות מסטית רוחנית השואבת מתורות המזרח וממקורות דתיים אלטרנטיביים ברוח ה"New age". כך למשל, במהלך הסמינר שנמשך שלושה ימים התנסה יוני בביצוע מדיטציה רגילה, מדיטציה בתנועה ו"הילינג". מצד אחר, בדומה לפעילות חרדית-דתית "רגילה", הוא גם התפלל בבית כנסת, עלה לתורה, השתתף בארוחת ערב בנוסח חרדי וב"התוועדות" חב"דית. מרבית הזמן בסמינר הוקדשה לפעילות דתית מגוונת ולא רק להסברים תיאורטיים על המצוות, תוכני התפילות וחיבוט האמונה.

כמו בסמינרים של "ערכים", גם ב"אסנט" מושם דגש על יצירת קשר אישי בין המשתתפים לבין המרצים ואנשי חב"ד במקום. לקראת סעודת ליל שישי מחולקים המשתתפים בסמינר "אסנט" לקבוצות קטנות, ומתארחים בבתיהן של משפחות חב"דניקות. אחד המרצים הבכירים בארגון "אסנט", דניאל ביטון, עשה לו שם כמדריך רוחני. "נפלת טוב", אמרו ליוני משתתפים בסמינר כאשר סיפר להם שהוא מוזמן לסעודת ליל שישי בביתו של ביטון. "הכי כיף אצלו, איזה אדם מעניין", אמרו אלה שכבר הכירו את ביטון מסמינרים קודמים בהם השתתפו.¹³ הישירות של ביטון, ההומור, הכשרון לספר סיפור, לשלוף את המשל המתאים, לצטט את הצדיק הנכון, והשילוב בין עדינות ותקיפות עושים אותו למנהיג מקומי. סביב שולחן ביתו סעדו באותו ליל שישי 21 איש: ביטון ואישתו, עשרה מילדיהם (אחד נשאר בישיבה), חמישה אורחים שהגיעו מסמינר "אסנט", שתי נערות תושבות צפת, חבר של אחד הילדים, ובחור צעיר שחזר בתשובה במהלך טיול בהודו ומאז הוא "מתחזק" בחסידות חב"ד, והלומד כיום בישיבת חב"ד ברמת אביב. משיחות שערך יוני עם בחור זה, ומהאווירה ששררה סביב שולחן האוכל התברר כי ביטון הכריזמטי משמש לבחור מעין מדריך רוחני, העוזר לו להתחזק ולהשתלב בעולמה של חב"ד. במהלך ארוחת הערב התאמץ ביטון להפגין את אחדות המשפחה, החום, ואווירת השבת המיוחדת הקיימים בעולם החרדי ובייחוד בחב"ד. אכן, חשיבותו של ערב כזה היא בחוויה הבלתי אמצעית ובהדגמת אורח חיים שאמור לעורר הזדהות ולשמש מודל אידיאלי. קבלת הפנים שזכה לה ביטון בצוהרי יום שבת, כאשר הגיע למרכז "אסנט" כדי להרצות, חיזקה את הרושם שמדובר אכן בדמות חשובה במקום. אלו שהכירו אותו ניגשו בהתלהבות לברך אותו לשלום, ובמהלך השבת כולה דיברו עמו רבים ממשתתפי הסמינר באופן אישי.¹⁴ בהרצאתו של ביטון התברר שבנוסף לכריזמטיות והברק שבעיניו תורמים להבניית מנהיגותו גם מאמציו להשיב ל"כל שאלה" מהקהל. הוא הפגין שליטה בחומר ונטה להתאים לכל נושא שעולה את המשל המתאים או את הצדיק "הנכון".

דניאל ביטון, כמו גם הרב תמיר מ"ערכים" ונסים מחצרו של הרב אמנון יצחק, הם מנהיגים מקומיים של עולם התשובה. מנהיגים מקומיים שכאלה אינם עומדים בדרך כלל באור הזרקורים של במות ההחזרה בתשובה ולא מוטלת עליהם החובה להיות נואמים גדולים. כשרונם העיקרי הוא ביצירת קשרים בין-אישיים קרובים וחמים, סבלנות גדולה, ואמביציה לעזור ככל הנדרש למבקשים להתחזק. המדריכים הללו לומדים תורה עם המתחזקים, עונים לשאלות אישיות, עוזרים למתחזקים להתרחק מהעולם החילוני תוך התקרבות לעולם החרדי. מנהיג מסוג זה מרכז סביבו מספר מצומצם יחסית של תלמידים ש"עשו להם רב", ויש לו מקום מרכזי ומעורבות גבוהה בתהליך ההתחזקות של תלמידיו. אף שלא לכל החוזרים בתשובה והמתחזקים יש מדריכים אישיים ולא כולם "עשו להם רב", ישנה חשיבות רבה לפעילותם של המדריכים-מנהיגים מקומיים הללו שמהווים דוגמא לאופן בו נוצרת מעין קהילה סביב החזרה בתשובה. קהילה כזו בונה, אפוא, עולם חברתי שלם שמורכב לא רק מדמויות מנהיגות בולטות המוסרות דברם להמונים ו"נעלמות לביתן", אלא גם מתווכים המתקשרים אל החוזרים ונמצאים עמם בקשר לאורך שבועות וחודשים. להערכתי, המנהיגים המקומיים הללו ממלאים תפקיד מרכזי בתיווכן של חוויות החזרה בתשובה ובתרגומן לתהליך איטי ומבוקר של חזרה בתשובה, התחזקות ומעבר אל עולם חרדי ממוסד יותר.

הפעילות הנמרצת להחזרה בתשובה כפי שתיארתי עד כה מתרחשת בין היתר תוך שימוש נרחב באמצעי תקשורת מודרניים כדי להפיץ את בשורת התשובה בקנה מידה רחב. ערוץ מרכזי להעביר מסרים של החזרה בתשובה, וחיזוק החוזרים במהלך הדרך, הוא באמצעות קלטות אודיו שאף מושמעות בערוצי

רדיו דתיים וכן בקלטות ווידאו. מפעלו של הרב אמנון יצחק, "שופר" הוא ראש וראשון בייצור והפצת קלטות של הרצאות הרב. חלק מהדרשנים, אולי רובם, נשען על ארגונים גדולים יחסית שמפיצים את הקלטות שלהם. ארגון "ערכים" למשל מפיץ רבות מההרצאות והדרשות של המרצים בשורותיו תוך שהוא נעזר בארגוני גמ"ח (ללא מטרות רווח) למיניהם (כגון "חסדי נעמי"). ארגונים אלה משמשים ספריות השאלה גדולות לקלטות של כלל הדרשנים. בנוסף להם פועלות עשרות ספריות השאלה ביתיות (אף הן על תקן של גמ"חים). יש רבנים שמקימים מפעל ביתי קטן להפצת הקלטות שלהם. דוגמא בולטת לכך היא פועלו של הרב מרדכי נויגרשל – שהקליט מאות קלטות שונות, המסודרות על פי נושאים, ומוצגות בעלוניים אותם הוא מפיץ בהרצאות שונות שהוא ממשיך לשאת ברחבי הארץ והעולם. אחד הקריטריונים הבולטים למדידת ההצלחה והפופולאריות של הדרשנים הוא כמות הקלטות שהצליחו להפיץ.

אמצעי בולט נוסף להפצת רעיונות של החזרה בתשובה ולחיזוק המתחזקים, היא באמצעות "ערוצי הקודש". הרדיו בישראל כולל היום עשרות "תחנות קודש" – תחנות רדיו פירטיות המנוהלות בידי מחזירים בתשובה והפונות בעיקר לקהל החוזרים בתשובה וה"מתחזקים". תחנות הקודש כוללות הן ערוצים הפונים ל"מתחזקים" באופן כללי (למשל, "רדיו קול חי" ו"רדיו 10") והן ערוצים הפונים ל"מתחזקים" מסוימים (למשל, "רדיו זמן הגאולה" של חסידי חב"ד או "רדיו ברסלב").

כפי שניסיתי להראות עד כאן פעילות החזרה בתשובה בישראל בתחילת האלף השלישי עניפה ביותר. שדה התשובה כולל מגוון של דמויות רבניות ברמות שונות של מעמד ותפוצה; מערכות ארגוניות מורכבות, ושלל פעילויות חברתיות. ככלל, עולם התשובה עושה שימוש באמצעי התקשורת המודרניים, וביחסי ציבור ושיווק מתקדמים – חלוקת עלונים, הודעות באתרי אינטרנט ובערוצי הקודש על אירועים קרובים, שימוש בשלטי חוצות. אדגיש: השיח על החזרה בתשובה, כפי שבא לידי ביטוי באירועים ובקלטות המיועדים לחוזרים בתשובה טעון בנימות דתיות ורוחניות, אבל אנשי האדמיניסטרציה של הארגונים או החצרות הרבניות אותם ראינו הרבו להשתמש דווקא בשפה עיסוקית ושיווקית כדי לתאר את הפעילות בה הם עוסקים.

מחזירים בתשובה וקהל היעד שלהם

במחקר זה בלטו שתי קבוצות עיקריות שמהוות קהל יעד של מחזירים בתשובה. קבוצה אחת כוללת את ה"מתחזקים המסורתיים", בדרך-כלל מזרחיים ממעמד סוציו אקונומי בינוני ונמוך. הארגונים הפונים לקבוצה זו מבקשים כלשונם "להחזיר עטרה ליושנה" (פרשנויות שונות למושג ראו אצל זוהר 2001). הכוונה הכללית היא לחזור ולהעמיד אצל המתחזקים, או למעשה להציע להם את ערך קיום המצוות הטוטלי בנוסח החרדי וכן את ערך לימוד התורה ואידיאל "התלמיד החכם". הקבוצה השנייה כוללת "מתחזקים" צעירים וצעירות שרבים מהם טיילו זמן ממושך בחו"ל (בעיקר במזרח) לאחר הצבא, ואחרים המתחברים ל"רוחניות" נוסח "העידן החדש". בקבוצה זו ניתן למצוא "מתחזקים" מכל העדות ומכל המעמדות. ארגוני התשובה הפונים לקבוצה זו יונקים השראתם מרעיונות של החסידות, תוך הדגשת החוויה הדתית האישית וההתחברות המיידית של המאמין עם אלוהיו. בקבוצה זו ניתן לכלול גם מסגרות חסידיות מובהקות כמו חסידות חב"ד, חסידות ברסלב ובמידת מה גם חסידות בעלז. כפי שבחברה החרדית קיים קונסנזוס סביב אידיאל הלימוד והתלמיד החכם, גם בעולם התשובה המטרה הסופית של ארגוני התשובה חד משמעית. כוונת המחזירים היא לנווט את המתחזקים אל לימוד בישיבה

או בכלל, ולכוונם לנישואין, ולהקמת משפחה גדולה, למגורים בסביבה חרדית ולרישום הילדים למסגרות חינוך תורניות. ההבחנה בין קהלי היעד מכתובה סוגים שונים של פעילויות. יתירה מזו, ישנם ארגונים, כמו למשל "ערכים", המפצלים את הפעילויות של הארגון: חלק מהן מכוונות ל"מתחזקים מסורתיים" וחלק אחר ל"מתחזקים של העידן החדש". רוב ארגוני התשובה משלבים במינון זה או אחר בין מסרים הנובעים מכמה מקורות: בין רעיונות ליטאיים של לימוד תורה טוטאלי ובין רעיונות חסידיים של חוויה דתית אישית, וכן בין מסרים חרדים-מזרחיים בנוסח "החזרת עטרה ליושנה" מבית מדרשו של הרב עובדיה יוסף ובין מסרים "רוחניים" נוסח "העידן החדש".

ההבדל העיקרי בין "מתחזקים מסורתיים" ל"מתחזקים נוסח העידן החדש" נעוץ בשלבים הראשונים של תהליך ההתחזקות, תהליך המלווה לא פעם בתנודות רבות, במעבר מקבוצה לקבוצה ומרב אל רב, תהליך שיכול להימשך גם שנים רבות.

מאמר זה מתמקד בפעילות החברתית שמארגנים מחזירים בתשובה, ולא בתהליך של חזרה בתשובה כשלעצמה או ב"חוזרים בתשובה" כשלעצמם. מטרתי היא לתאר את הפעילות של המחזירים סביב "מתחזקים" שעדיין לא אימצו באופן מלא את אורח החיים החרדי (ואולי גם לא יאמצו אותו). עיון בפעילות החברתית הזאת של המחזירים בתשובה מגלה כי הם מציעים ומגלמים זהות שמיוצרת ומחוזקת בתוך צומת המנקזת אליה ממדים שונים מהעולם החילוני וממדים שונים מתוך העולם החרדי. זירות התשובה, המהוות את הצומת הזאת, כוללת פרקטיקות ושיח המייצרים דתיות יהודית מסוג חדש.

עולם התשובה בין חילוניות לחרדיות:

יצירת זהות חרדית חדשה

עולם התשובה של המחזירים יוצר זהות חרדית חדשה המשלבת בין השפעות העולם החרדי הדומיננטי אליו שואפים החוזרים בתשובה להשתייך, ובין העולם החילוני אותו הם מבקשים לעזוב. שניות זו באה לידי ביטוי במספר מאפיינים בולטים של עולם התשובה. מאפיינים אלה שואבים מהעולם החרדי מצד אחד, אך יוצקים אותה מחדש על ידי פרשנות חדשה, או שינוי כזה או אחר. כך נוצרים דפוסי דתיות חדשים המבטאים הן ביקורת פנימית ביחס לחרדיות והן שילובים והשפעות מעולם חילוני ומסורתי.

בדברים הבאים אבקש לשרטט קווים עיקריים של השקפת העולם שעולה מדבריהם של המחזירים בתשובה, את הסדר החברתי שעולה מפעילותם, וכן פרקטיקות דתיות חדשות.

עולם החזרה בתשובה שואב ומעצים **תפיסות עולם** חרדיות, וביניהן ההבנייה של ניגוד חריף ותהומי בין "חרדיות" ל"חילוניות" או "מערביות" בכלל – בתוך כך מובלטת העליונות של הדת היהודית על פני שאר הדתות, משורטטת תיאולוגיה של דת ללא מחלוקות, ומודגשת עליונות אורח החיים הדתי על פני החילוניות. בד בבד, עולם התשובה בשונה מהחרדיות מדגיש רפלקסיה על שאלת האמת והאמונה הדתית, מדגיש הצורך ב"הוכחה", וכן שם דגש רב על שיח, אימות וויכוח עם האמת המדעית. זאת ועוד, עולם התשובה מציב את הפרט – ולא את הקהילה – במרכז הדיון.

עולם התשובה משמר ומחזק מאפיינים של **הסדר החברתי** החרדי, כולל חלוקות פנים-חרדיות לתת-קבוצות, וכן היררכיות חברתיות חרדיות. בד בבד הוא מציע דמויות מנהיגות והזדהות שונות מאלה החרדיות; הוא מציע סוג שונה של קשר בין מנהיגים לנוהים אחריהם, וכן מייצר מחדש את הקטגוריה האתנית של הבחנה בין אשכנזים למזרחים.

עולם התשובה מאמץ ממדים חשובים של הפרקטיקה הדתית החרדית, ובפרט הדגש על קיום מצוות, ואימוץ סממנים חיצוניים של השתייכות. ואולם עולם התשובה גם מייצר מגוון חדש של עשייה דתית, תרבות פנאי מיוחדת המיועדת לחיזוק המתחזקים, ובונה קהילה דתית במרחבים ציבוריים חדשים שאינם חילונים ואינם חרדים במובהק.

מושג "האמת": השקפת עולם

את השקפת העולם הבאה לידי ביטוי בדרשות ובפעילות בעולם התשובה ניתן להציג סביב שלושה צירים מרכזיים: העליונות של היהדות על שאר הדתות, שלילת החילוניות, והעמדת הפרט במרכז.

עליונות היהדות על שאר דתות העולם

דרשני התשובה מדברים תמיד על היהדות, בהא הידיעה, והכוונה היא למעשה ליהדות החרדית. כדי להניע את החילונים וה"מתחזקים" לעבר המודל החרדי מדגישים דרשני התשובה שוב ושוב את ייחודה של ה"יהדות" ואת עליונותה על שאר דתות העולם. "היהדות היא הדת המונותאיסטית הראשונה וכל שאר הדתות הן רק חיקוי שלה", "היהדות עובדת את המקור וכל שאר הדתות עובדות חיקויים שקריים", "רק ליהודים יש פוטנציאל להתחברות אל האלוהי", "השם בחר בעם היהודי כדי שיהיה אור לגויים", אלו ודומות להן הן טענות נפוצות בעולם התשובה.

דרשני התשובה משתדלים להצניע, ואף להסתיר, חילוקי דעות בתוך העולם החרדי, אולי מחשש שאלה יערערו על תפיסת עליונותה של היהדות. חוזרים בתשובה רבים מתחילים ללמוד בישיבה או בכולל בשלב כלשהו של התשובה. רבים מהם עושים כן בישיבות של חוזרים בתשובה. שם הם הופכים ל"חרדים אמיתיים", ובתוך כך גם עשויים להדגיש שייכות למחנה כזה או אחר של העולם החרדי. זירות ההחזרה בתשובה, לעומת זאת, מרכזות סביבן קהילות של "מתחזקים" רבים ושונים, ומתאמצות לצייר את היהדות כנטולת מחלוקות, הבדלים או ויכוח. העולם החרדי מיוצג כתמונה מונוליתית חד משמעית. בפרט, מתעלמים המחזירים ממחלוקות הלכתיות ופוליטיות.

התעלמות ממחלוקות הלכתיות. יחסה של הספרות הפרשנית הענפה לתורה הוא כמו "יחסה של הרשות השופטת לרשות המחוקקת במדינה דמוקרטית", מסבירים בסמינר "ערכים" לאקדמאים. אין וויכוח מהותי בין פרשני התורה, ואין סתירות בין הפרשנים ובין התורה, מסבירים המרצים. מתוך 4-5 ימים של הסמינר מוקדשות כשעתיים בלבד להדגמת העיסוק החרדי המרכזי עבור הגברים – לימוד גמרא – והמשתתפים לומדים בו את דף הגמרא המפורסם "שניים או חזין בטלית". הספרות הפרשנית מקבלת בסמינר זה מעמד של "תורה שבעל פה", ונטען שהיא מגובשת, קוהרנטית ונטולת כל סתירות.

"יש אמת אחת ויחידה – וזו התורה" יאמרו הדרשנים והמרצים בזירות ההחזרה התשובה, אך "לתורה שבעים פנים" יענו כאשר יוצגו בפניהם השקפות שונות, פסיקות שונות וסתירות בתוך העולם החרדי. בעולם החרדי מתאמצים פעמים רבות להצביע על ייחודה וצדקתה של קבוצה מסויימת. בעולם התשובה מדגישים במיוחד את אחדותו, לכאורה, של העולם החרדי. בסמינר "אסנט" מטעם חב"ד לא נאמרה אף מילה על ההתנגדות החריפה שיש בעולם החרדי, בייחוד הליטאי, לתנועת חב"ד, ובמיוחד להתנגדות שגברה בו מאז מותו של הרבי מלובביץ'. מרצי הסמינר ואנשי הצוות הזוטרים דיברו בשם ה"תורה", ה"יהדות" וה"חסידות" תוך התעלמות מוחלטת מחילוקי הדעות בעולם החרדי סביב שאלת

המשיח, ומפסיקות סותרות בעניין זה. סמינר "אסנט" התעלם לחלוטין גם מחילוקי הדעות שיש בתוך חב"ד עצמה בענין משמעות מותו של הרבי מלובביץ'.

כאשר שאלנו את המוכר הצעיר בחנות של ברסלב בת"א לגבי הקבוצות השונות שקיימות היום בתוך חסידות ברסלב הוא נע על כיסאו באי נחת – תוך שהוא קובל על פילוג זה, שכמו סותר את אמונתו שיש "תורה אחת" וסביבה צריך להתאחד כל העם היהודי. נדמה שתפיסתו של עולם ההלכה כמקשה אחת החפה מסתירות ומויכוח מאפיינת בעיקר את ה"מתחזקים" שעושים את צעדיהם הראשונים בעולם התשובה. ייתכן שזירות ההחזרה בתשובה, שעושות מאמץ גדול להדגיש את אחדותה של ה"יהדות", אכן מצליחות לעצב השקפת עולם אחדותית מעין זו בקרב חבריהן. עם זאת, מי שכבר נמצא בתשובה זמן רב יותר וכבר אימץ אורח חיים חרדי ולימודים בישיבה עשוי להסתכל על עולם ההלכה אחרת. דיון מעניין המדגים נקודה זו התנהל בשיחה שערכנו עם אחד משדרני "תחנות הקודש" שחזר בתשובה לפני כ- 10 שנים ועם דרשן מארגון "ערכים" שחזר בתשובה לפני כשנתיים. לאור קיומם של פסקי הלכה שונים ומנוגדים (למשל ל"ספרדים" ול"אשכנזים") שאלנו כיצד מתיישבת עובדה זו עם הטענה הרווחת בעולם התשובה ועל פיה מקור כל פסקי ההלכה הוא אחד ויחיד ושי"אין כל חידוש בתורה שבכתב ובע"פ מאז מעמד הר סיני". לעומת שדרן הרדיו, בעל התשובה הוותיק, שהכיר בקיומם של הבדלים וניגודים בין פסקי ההלכה השונים התקשה דרשן "ערכים", ה"מתחזק" הטרי, להשלים עם הסתירות ההלכתיות וכך הסביר בלחט: "זה אותם הלכות – מנהגים שונים, טיפה אולי קצת – הלכות, אותן הלכות! אפילו בין אשכנזים וזה [ובין ספרדים] יש דברים שהם, בודדים, שהם מתנגשים כביכול... אבל ההלכות הן למעשה אותן הלכות... הכל לשם שמיים, הכל דברים נכונים, מאותו זרם... שבו יש פיצול מסוים קטן, שפה אומרים כך ופה אומרים כך, אבל שניהם מדברים דברי אלוקים חיים, ששניהם מהלכה".

התעלמות ממחלוקות פוליטיות. הניסיון לנקוט ברטוריקה מפייסת ומאחדת בא לידי ביטוי גם בעקרון המנחה את מרבית דרשני התשובה לא להתייחס לנושאים פוליטיים מובהקים, ולהימנע ככל האפשר מנקיטת עמדה פוליטית בוטה וישירה. הדרשנים מבקשים לפתח מרחב רוחני-חברתי נפרד, מרחב של זהות "רוחנית" המנותק ושונה מזירות פוליטיות ומאבקים מוכרים. ארגוני ההחזרה בתשובה משתדלים גם לדבר על המאחד והמשותף ולהימנע מביטויים פוליטיים העשויים לעורר מחלוקות בקהל, להסיט את תשומת הלב מהפצת ה"יהדות", ואף להרחיק "מתחזקים" ו"חילונים". ניכר כי עולם התשובה משתדל לבצר את הקטגוריה הדתית כשאלה רוחנית, ולמנוע רדוקציה שלה ליחס כוחות פוליטיים הנתפסים חומריים וכחלק משאלות השעה. "יש כל-כך הרבה דברים שמפרידים בינינו, בוא נדבר על המאחד" אמר ליוני אחד המדריכים בסמינר "ערכים" בתשובה לשאלה באיזה מפלגה הוא תומך. באופן כללי, זירות ההחזרה בתשובה מנסות להימנע ככל האפשר מהבעת הזדהות עם מפלגה פוליטית כלשהי.

עם זאת, נראה שגם בעניין זה התמונה מורכבת, והעמדה הנייטרלית והמנותקת כביכול שמנסים להציג דרשני התשובה אינה עומדת במבחן המציאות. בחודשים האחרונים בלט כי זירות ההחזרה בתשובה מתקשות להתעלם מהמצב הקשה בו שרויה מדינת ישראל. המגיעים לכינוסים מחפשים סולידריות חברתית ונחמה. הרצאות וכנסים רבים נערכו בימים קשים בהם בוצעו פיגועי התאבדות שגבו הרוגים ישראלים רבים. לעיתים מפליא להיווכח עד כמה באירועים אלה המארגנים ממשיכים לדבר בשפה דתית ניטרלית כביכול שאינה נוגעת במתרחש סביב. נראה כי מפעם לפעם "נפלטות" לדרשני התשובה מילים ספורות המסגירות באחת את עמדתם המדינית וממילא גם את עמדתם הפוליטית. גם

אם לא יאמרו לעולם כי הם תומכים במפלגה זו או אחרת הם מסמנים עצמם לרוב כשייכים לצד ה"ימני" של המפה הפוליטית. יצחק רבין ז"ל, שמעון פרס, יוסי שריד והסכמי אוסלו מוזכרים בבוז גם בהרצאות שנושאן אינו פוליטי כמו, למשל, "סוד הזיווג".

הרב אמנון יצחק "לא מערב פוליטיקה", "לא מתעסק בפוליטיקה" ואף "אינו מצביע", אמר לנו עוזרו האישי. בעיתות שונות הסתייגות זו נעלמת, בדרך כלל כשמדובר במאבק הלאומי בין יהודים והעולם הערבי או ביחס לשאלת הכיבוש. בחודשים האחרונים – עם התחזקות אירועי הטרור הפלשתיני בישראל ופעולות כיבוש מתחדשות של צה"ל בשטחים – נפתחת כמעט כל הרצאה של הרב יצחק בדברים הקשורים בסכסוך הישראלי-פלשתיני, בטרור המשתולל ובניסיונות להשגת שלום. בהרצאותיו מתייחס הרב יצחק לדמויות בולטות בפוליטיקה הישראלית כאהוד ברק, בנימין נתניהו, אריאל שרון, שמעון פרס, יוסי שריד ולמנהיגי בולטים בעולם הרחב כמו ביל קלינטון, ג'ורג' בוש ואחרים. בהתייחס למפה הפוליטית הישראלית נוקט הרב אמנון יצחק עמדות "ימניות" מובהקות, ואף עמדות ימניות קיצוניות – תוך שהוא מדגיש כל העת שהמנהיג היחידי בו הוא תומך ושב עם ישראל צריך לתמוך הוא "אבינו שבשמיים". מדבריו ברור שמפלגות ה"שמאל" מזיקות למדינת ישראל ולעם היהודי. בניסיון לפתור את הקונפליקט שבין הצגתו של הרב כ"א-פוליטי" ובין עמדות אלה טען עוזרו האישי של הרב יצחק כי הרב אינו עוסק בפוליטיקה, כי אם ב"אקטואליה". כמה שנראה כפליטת פה המעצימה בשפה תיאולוגית ניגודים פוליטיים, הוסיף אותו דובר: "פירוש המילה 'שמאל' זה סמא את האל – השמאל תפקידו לסמא את האל מעיני בני האדם".

דוגמא למאמץ להימנע מהפוליטי יחד עם הזדהות עם צידה הימני המובהק של המפה הפוליטית בישראל באה לביטוי בהתכתבות אלקטרונית שערך יוני עם "צוות ערכים". באמצעות הקישור "שאל את הרב" המופיע באתר האינטרנט של "ערכים" שאל יוני את השאלה הבאה: "מה ישראל צריכה לעשות עכשיו כשהמצב הביטחוני כל-כך קשה – האם עלינו לוותר על השטחים או לשמור על ארץ ישראל השלמה?" כעבור מספר ימים קיבל את התשובה הבאה: "ליוני שלום, תנועת ערכים קיימת כדי לקרב לבבות בני ישראל אל אביהם שבשמים. ככאלו, איננו עוסקים בכל פעילות בעלת קונוטציה פוליטית. ברור לנו, כשם שהיה ברור לדורות הקודמים משך אלפי שנות גלות, שללא תפילה ובקשה מהשם, קשה לקיים את 'ונתתי שלום בארץ' בכל מקרה. לכן, אם נתמקד בכך, נסייע לעצמנו. שא ברכה, צוות ערכים." בתגובה לתשובה זו שלח יוני פעם נוספת את אותה השאלה בנוסח קצת אחר. תשובת "ערכים" הייתה הפעם ארוכה יותר, אך גם בה לא ננקטה שום עמדה מדינית או פוליטית. צוות "ערכים" הדגיש את חשיבות האמונה וסיים במילים הבאות: "ככל שנצפה יותר לגאולה כך נזכה לקרב אותה יותר. אל לנו ליפול לייאוש לנוכח המצב. עם ישראל צלח נחלי דם ומוקדי אש והוא ממשיך בדרכו. שונאיו הקדומים אבדו ונשכחו מלב ורק הוא ממשיך בדרכו הייחודית, דרך שבה הוא יביא שפע אורה לעולם כולו. נמשיך לקוות ולהתפלל מעומק לב, וה' יהיה בעזרנו. בהצלחה." סדק קל במדיניות "ערכים" להתרחק משאלות פוליטיות ומדיניות נפרץ באי-מייל שלישי שנשלח ליוני בעקבות שאלה נוספת באותו נושא. בתשובה זו הדגיש "צוות ערכים" כי הוא אינו מוסמך לתת עצות ביטחוניות, כי אין זה בתחום התמחותו, אך ציין כי מלבד תפילה ובטחון בה', גם "האחדות של העם חשובה ביותר" שכן "מובא במקורות שכאשר העם מאוחד ואין בו אנשים המנסים לחבל במארג החברתי ע"י מלשינות, מסירה וכדומה (כפי שעושה עתה תנועת 'שלום עכשיו'), אחדות זו מסייעת מאד". בהתכתבות הזאת ניתן לראות דוגמא לדפוס נפוץ ברוב

זירות ההחזרה בתשובה: דרשני התשובה מתרחקים מ"פוליטיקה", ומשאלות מדיניות תוך הדגשת אחדותו של עם ישראל, אך מפעם לפעם רומזים לעמדתם המדינית, וממילא גם לזו הפוליטית. ההתעלמות או ההדחקה של קווי המחלוקת והמאבקים בעולם החרדי (בסוגיות הלכתיות, פוליטיות, וכפי שנראה בהמשך – גם אתניות) מצביעה על מאמץ של אידיאליזציה של החרדיות בעולם התשובה. מחזירים בתשובה שואפים לאידיאל החרדי, ומדחיקים התייחסויות להטרוגניות של העולם החרדי וויכוח פנימי.

דתיות המבוססת על הוכחת האמת. חלק ניכר מהמאמץ של המחזירים בתשובה מיועד לשכנע את קהל שומעיהם באמיתותה של דרך התורה. ה"אמת" היא מושג מפתח עבור המחזירים בתשובה אשר מציבים את ההגמוניה המדעית ותפיסת העולם הטבעית, חילונית כאתגר מרכזי עבורם. מול הדומיננטיות של האמת המדעית ומול תפיסת המציאות החילונית הנסמכת על אמת זו מבקשים הדרשנים להוכיח את אמיתותה של הדתיות.¹⁵ המאמץ המושקע בעולם התשובה להוכיח את אמיתותה של הדת מהדהד את המקום המרכזי שמקבל "הלימוד הגברי", הרציונלי, המחוכם, בעולם החרדי. "שמת לב, איך הנשים לא הבינו על מה הוא מדבר? היה קשה להן", אמר אחד הבחורים בשיחה של כמה בנים של חוזרים בתשובה שנסעו על איתי העירה בתום הרצאה של ארגון "תכלית". בד בבד, השקעת המאמץ האינטלקטואלי בהוכחת קיומו של האל ואמיתות הדת מסמן שוני חד מן העולם החרדי, שבו אמיתותה של הדת וקיומו של האל אינם מוטלים בדרך כלל בספק ואינם זקוקים להוכחות חוזרות ונשנות.

ה"הוכחות" לאמיתותה של הדתיות נסמכות בעולם התשובה על שני מקורות עיקריים: חלקן מבוססות על טיעונים מדעיים או פסבדו מדעיים (ונתמכות בשימוש חכם בטכנולוגיה), וחלקן על חוויות מיסטיות ורגשיות.

ההתייחסות החוזרת למדע היא מרכזית בעיצוב החוויה הדתית של עולם התשובה. כך מתקיימת בה דיאלקטיקה מעניינת בין שלילת המדע ואימוצו. פרויקט הזהות של המחזירים בתשובה בנוי על שלילה של אלה ששללו אותם, טוענים בקרמן ונוימן (Beckerman and Neuman, forthcoming). דרשני התשובה מתקפים לעיתים קרובות את המדע ובמיוחד את הטענה שתרבות המערב ותקופת ההשכלה יכולים לזקוף לזכותם חידושים מדעיים. בכך הם מבקשים לשמוט את הקרקע מאחד היסודות החשובים של החילוניות. המדע – שרבים מוצאים בו את אלטרנטיבה לאמונה ולפרקטיקה הדתית – אינו יכול להוות תחליף לאמונה ולדת, ה"אמת" שלו אינה אמיתית וה"חידושים" שלו אינם מחדשים כלום, טוענים הדרשנים. הביקורת על המדע איננה רק על היומרה המדעית לחדש חידושים, אלא גם על הרעיון העומד בבסיסו ומניע אותו – הספק. "אין שמחה כהתרת הספק", חוזרים ואומרים בעולם התשובה, הספק הוא חסרון המזיק לאדם ובמקומו צריך האדם להציב לנגד עיניו את האמת האחת, את האמת ה"מוכחת" – התורה. בקלטות הווידאו של הרב אמנון יצחק – "העימות" ו"המדענים", למשל – משולבים קטעים מתוך תוכנית טלוויזיה שבה ניהל צבי ינאי שיחות עם פיסיקאים ואסטרונומים. המדענים המרואיינים אינם מתביישים להודות כי ישנן שאלות שלמדע (עדיין) אין תשובות עליהן, וכי קיימים חילוקי דעות בין מדענים שונים. הדברים מוצגים בידי הרב אמנון יצחק כך שהמדענים מצטיירים כחבורת טיפשים הרחוקים שנות אור מהאמת היחידה – התורה שקיבל עם ישראל בהר סיני.

בד בבד עם שלילת המדע, עולם התשובה גם מקבל את המדע בזרועות פתוחות אל חיק היהדות, ואף "מכניס" אותו אל תוך ה"מסורת" היהודית כאילו היה שם מאז ומעולם. פעמים רבות מבקשים הדרשנים להוכיח את אמיתות טענותיהם תוך שימוש סלקטיבי בגילויים מדעיים ופסודו-מדעיים (ראו

גם (Bilu and Goodman 1997). אחת הדרכים לביסוס הזהות הדתית של חוזרים בתשובה היא על ידי העמדת האמונה לא כשוללת את המדע אלא כמקדימה אותו. התורה על פי טיעונים אלה היא מעין תמונת ראי (מוקדמת) של המדע. היא כוללת את כל הידע המדעי ו"אין חדש תחת השמש" מאז נמסרה התורה למשה בהר סיני. מאמצים רבים נעשים בניסיון להוכיח שהתורה הקדימה אף את ה"תגליות מדעיות" המודרניות ביותר. למשל, התורה – והכוונה לא רק לחמשת הספרים הראשונים של התנ"ך, אלא גם לתלמוד, לזוהר ולכתבים מוקדשים נוספים – מספרת בדיוק מדהים, כך הדרשנים, כמה זמן נמשך מחזור הירח, מכילה ומאזכרת את כל החיות בעולם, חשפה לאנושות את עקרון החיסון הרפואי ועוד ועוד. פעמים רבות מבססים הדרשנים את טענותיהם על ציטוטים ממחקרים מדעיים. כך, לעתים קרובות, במקום לתקוף את המדע, מציין הרב אמנון יצחק כי טענותיו נתמכות על-ידי אישי מדע מפורסמים, כמו איינשטיין. הדרשנים והמרצים מקבלים למעשה במקרים אלה את המדע כמקור ידע בעל סמכות. באותו אופן, ב"סמינר לאקדמאים" של ארגון "ערכים" מובלטים ספרי החזרה בתשובה של אנשי מדע – ד"ר לפיזיקה, ד"ר לכימיה, מדען גרעין מצרפת. הילת המדע והאמת השורה על מדעי הטבע משחקת כאן גם תפקיד חברתי חשוב: כמדענים, בעלי תשובה אלה נמנים על האליטה של העולם החילוני. החלטתם לחזור בתשובה מעצימה את המסקנה הבלתי נמנעת בדבר עליונותה של הדת היהודית על המדע.¹⁶

ההסתמכות של עולם התשובה על הוכחות לוגיות ורציונליות מהדהדת נטיות דומיננטיות בעולם החרדי, המדגישות את הממדים הרציונליים של הדת. הדתיות של חוזרים ומחזירים בתשובה מהווה וריאציה על דתיות רציונלית שכזו, אלא שאצלם דגש נוסף על לימוד הגמרא (שמהווה תמיד שלב חשוב בתהליך התשובה) הוא על נקודת ייחוס מדעית (או לעיתים פסבדו מדעית). יהודי דתי המבסס דתיותו על "הוכחות" מדעיות הוא אחד מסוגי היהודים הדתיים החדשים שמעוצבים בעולם החזרה בתשובה. "לא שמעת על צבי ענבל?!", התפלא לשמוע חברו של יוני לחדר ב"סמינר לאקדמאים" של "ערכים". "אני כבר שמעתי את כל הקלטות שלו, תהיה בטוח שהוא יענה ויוכיח לך כל דבר ואנחנו נדבר אחרי ההרצאה". צבי ענבל – ד"ר לכימיה, ממקימי ומראשי ארגון "ערכים" ומבכירי המרצים בסמינר לאקדמאים – מייצג זן של מרצים בכירים בעולם התשובה¹⁷, שכוחם ב"הוכחה" מדעית של התורה ולהם גם כשרון רטורי וכריזמטיות מרתקת. מרצים אלה תרמו לעיצובה של דתיות מסוג חדש, כזאת המבוססת על רציונאליות ו"הוכחות" מדעיות.

המומחה הבולט ביותר בתחום זה הוא ארגון "ערכים". אנשי הארגון עמלים לאסוף הוכחות ולפתח דרכי שכנוע. החומר הרב שנאסף בארגון מרוכז במעין ארכיון המשמש כבסיס ידע למרצים השונים. ספינת הדגל של "ערכים" הוא הסמינר ל"אקדמאים", הזירה שבה "מקבלים את ההוכחות לכל הספקות והשאלות" כפי שמציגים אנשי ערכים את הסמינר. על פי אחד המיתוסים המרכזיים בעולם התשובה, יש בכוחו של הסמינר לאקדמאים של "ערכים" להחזיר כל חילוני בתשובה, או לפחות לגרום לו להכיר ב"אמת".¹⁸ ה"סמינר לאקדמאים" נערך מדי כמה שבועות, זוכה לשיווק אגרסיבי מצד "ערכים", ושאר ארגוני החזרה בתשובה מפנים בשמחה לסמינר זה את כל מי שחשקה נפשו ב"הוכחות חד משמעיות" שיסירו מלבו כל ספק לגבי אמיתות התורה. מתחזקים מכל הזרמים והסוגים מספרים עד כמה משמעותי היה הסמינר בשבילם.

הסמינר ל"אקדמאים" בו השתתף יוני נמשך חמישה ימים, מיום שלישי עד מוצ"ש. כבר בהרצאה הראשונה של הסמינר הבהיר המרצה כי הטיעונים וההרצאות בסמינר לא יפנו לרגש אלא יהיו מבוססים,

רובם ככולם, על השכל הישר, המדע והלוגיקה (אכן, שלושת הימים הראשונים הוקדשו ברובם למלאכת ה"הוכחות". בסוף השבוע הועבר הדגש למחוזות הרגש). כדי להוכיח את קיום האל ואמיתות התורה פרסו מרצי "ערכים" הכריזמטיים במשך שעות ארוכות "הוכחות" שלוקטו בעיקר מהעולם החילוני, אך גם מהעולם הדתי. ה"הוכחה" מבוססת פעמים רבות על שלילת קוטב אחד המחייבת, לכאורה, בהכרח את קבלתו של הקוטב הנגדי.¹⁹ בעזרת שימוש בווידאו ובמצגות מחשב שובות-עין הוקרנו קטעים מסרטי טבע (בסגנון ערוץ המדע) המתארים את פעולותיהם המדהימות של העטלף ושל החיפושית הארסית, יכולתה של העין האנושית לתפוס את המציאות ומורכבותה של שרשרת ה-D.N.A של האמבה. לצד אלו הוצגו גרפים ונוסחאות מתמטיות המוכיחים כי ההסתברות האקראית ליצירת מולקולות הנדרשות לחיים ולתפקוד כה מתוחכם של בני האדם ובעלי החיים היא אפסית לחלוטין. "כל תיאוריה מדעית ארעית תמיד" מצוטט בסמינר סטיפן הוקינג. "יש מתאם בין סיפורי התנ"ך והממצאים הארכיאולוגיים" מצוטטים ארכיאולוגים. "לא ניתן להסביר את היווצרות החיים על דרך המקרה", מצוטט מדען אחר הטוען גם כי "כל הידע האנושי על העבר מבוסס על תפיסתו המוגבלת של האדם את ההווה". אדם רציונלי שמוכן להיות כן עם עצמו, אומר מרצה "ערכים", יודה עפ"י הנתונים הסטטיסטיים שהובאו בפניו כי לא ניתן לזקוף את חכמת העולם ליד המקרה, ועל-כן, בדרך האלימינציה ועפ"י הרציונל, אלוהים הוא שתכנן ומקיים את העולם. כמו-כן, מסביר המרצה, מאחר ש"תכליתו של כל דבר בעולם קודמת לדבר עצמו וגם נמצאת מחוץ לו",²⁰ ניתן להסיק שגם תכליתו של האדם קודמת לו ונמצאת מחוצה לו. מכאן, שהאדם אינו יכול לקבוע או להמציא לעצמו את תכליתו ועליו לחיות עפ"י התכלית שקבע לו האל, יוצר האדם. ועוד טוענים המרצים, כיצד ניתן להסביר – בלא להניח את האלוהיות של התורה – את התגשמות הנבואות המקראיות על פיזור היהודים בכל רחבי העולם, הופעתו של משיח השקר שבתאי צבי, השואה, רצח רבין, הסכסוך היהודי פלסטיני, ההתנקשות במחבל "המהנדס" יחיאל עייש ועוד ועוד. הרמזים לקיומם של "נבואות" אלה בתוך התורה "מוכחות" בסמינר באמצעות מפות, ציטוטים, ושיטת "דילוגי האותיות" ה"מדעית" המבוססת על תוכנת מחשב מיוחדת והמוכיחה כי התורה מכילה ורומזת לכל מאורעות ההיסטוריה ואף יודעת לנבא את שיקרה בעתיד.²¹

הסמינר אף מבקש להוכיח את ה"אמת היסטורית" הגלומה בסיפור מעמד הר סיני ומתן תורה. כאן מגויסים נימוקים מתוך הפילוסופיה היהודית בימי הביניים כגון זו של ר' יהודי הלוי בספרו "הכוזרי".²² כך למשל טוענים אנשי "ערכים" כי אם מעמד הר סיני לא היה אמת היסטורית, העם היהודי לא היה מאמין לסיפור המתאר אותו, לא היה מאמין בקדושת התנ"ך ולא היה מעביר בשרשרת הדורות את אמיתות הסיפור. סמינר "ערכים" מוביל, אפוא, את הקהל בתהליך מחשבתי בעל מבנה רציונלי (גם כשניתן לפקפק בטיבן של ההוכחות המסופקות) – לעבר כמה מסקנות "בלתי נמנעות": מרגע קבלתו של מעמד הר סיני כאמת היסטורית, ומרגע קבלתה של התורה כטקסט מופלא המכיל ידע אינסופי המגלם את העתיד להתרחש לאורך כל הדורות בדיוק מוחלט, לא נותר לאדם אלא לקבל כל מילה הכתובה בתורה ומכאן אמורה הדרך להיות קצרה אל שינוי תודעתי ומעשי. "הלכתי והתחזקתי", סיפר בעל תשובה שהשתתף בסמינר בתחילת דרכו לתשובה והתגלגל בסופו של דבר לחסידות ברסלב, "לסמינר ערכים] חיזק אותי בעצם ההבנה שהתורה היא תורת אמת ... לא כופים אותך [בסמינר], אומרים לך ... זאת האמת שלנו ... אם אתה אמיתי עם עצמך תיקח מפה מה שאתה יכול, ואם לא – אשריך ...". בעיקר חשוב למרצים שהשומעים יגזרו מהאמונה באלוהיות הטקסט של התורה שתי מסקנות: ראשית, אמונה בהשגחה, כלומר, אמונה שהאל אחראי על כל המתרחש בעולם והוא המכוון והקובע את התרחשות

המאורעות בעבר, בהווה, ובעתיד וכן שכל אירוע בעולם ולו הקשה ביותר (כמו השואה, למשל), יכול להיות מוסבר באמצעות התורה. שנית, מתחייבת המסקנה שיש לקיים את המצוות הכתובות בתורה והמתפרשות בידי הרבנים לאורך הדורות.

מרצים וארגונים רבים אחרים בעולם התשובה עושים שימוש ב"הוכחות" מדעיות מרובות. הרב אמנון יצחק, למשל, משתמש בשורה ארוכה של "הוכחות". בהרצאותיו הוא מרבה להשתמש בטיעונים פילוסופיים דתיים, יהודים ולא יהודים כאחד. כך למשל הוא מסביר כי לפי "עיקרון סיכוי מול סיכון – העיקרון של פסקל", כדאי לכל אדם לשמור מצוות, שכן גם אם אינו משוכנע כי קיימים גן עדן וגיהנום (ומבחינתו יש 50% סיכוי לקיומם) עדיף לו לשמור מצוות ולהגיע ב- 50% לגן עדן מאשר לא לשמור מצוות ולהגיע ב- 100% לגיהנום. הוא משתמש גם בטיעונים מהפילוסופיה היהודית של ימי הביניים, המבססים את ההוכחה לקיומו של האל על סדר העולם המראה על כוונת מכוון רציונלית: אם כל אחד יודע היטב ש"את השעון הזה [מראה הרב את שעונו] תכנן משהו", אזי לפי עקרון "קל וחומר", ברור שגם לעולם המורכב בו אנו חיים יש מתכנן. וכפי שלשעון מוצמדות הוראות יצרן, הוא מוסיף, כך גם לעולם ישנן הוראות היצרן – התורה שניתנה במעמד הר סיני. כדי "להוכיח" שמתקיים עקרון "שכר ועונש" מביא הרב "הוכחות חיות" הכורכות באורח מיידית בין קיום מצוות ובין התגשמותן של משאלות הקשורות בייחוד למצוקות החיים (זיווג, לידה, פרנסה ועוד). המוטיב התנ"כי של ספר בראשית, היענות לאל ששכרה לידת ילד, חוזר כאן כאשר הרב הדרשן משמש כמתווך (מעין שמאן) של הכוח האלוהי. כך למשל, מספר יצחק על אישה עקרה מבת ים, שבמהלך הרצאה של הרב השתכנעה לחבוש כיסוי ראש, וכתוצאה מכך זכתה לתינוק כעבור תשעה חודשים.²³

בשביל "מתחזקים" רבים מושג ה"אמת" קשור בשאלת נצחיות הנשמה. "האם קיימת באדם נשמה נצחית?" זוהי השאלה שעליה צריך לענות, לדעת המרצים. זו השאלה שמסמנת את קו פרשת המים בין חילוניים ודתיים, הסביר לנו אחד מתלמידיו של אמנון יצחק. חשיבותה של שאלה זו עלתה, כך טען, מ"המיפוי" שערכו מנהיגי התשובה לעולם החילוני ולניגודו לעולם הדתי. כך הבינו כיצד עליהם לפלס דרך לליבות החילוניים בישראל. הם הבינו, כך הסביר, כי כדי להחזיר בתשובה צריך קודם כל להוכיח שלאדם נשמה הנפרדת מגופו בחייו, ולאחר מותו. מדובר כמובן בתופעה מודרנית מובהקת הקשורה לדומיננטיות של הסובייקט הדיכוטומי, נוסח דקרט, ולהפרדה של הסובייקט בין "חומר" ו"רוח". ההבדל בין העולם המסורתי לעולם המודרני, סבורים הדרשנים המחזירים בתשובה, הוא שאלת האמונה בקיומו או אי קיומו של יסוד רוחני של נשמה, במציאות. כך גם מבקשים המרצים למסגר את תהליך החזרה בתשובה לדילמה אינטלקטואלית מוגדרת ומוגבלת היטב העונה למה שנראה כמוטיב מודרני בחווייתם הבסיסית של שומעי לקחם. מסגור כזה של הניגוד בין חילוניות ודתיות אצל מחזירים בתשובה בלט לעינינו כאשר ישבנו ערב אחד עם מחזירים בתשובה – דרשן וזמר מ"ערכים", שדרן באחת מ"תחנות הקודש" ועוזרו של השדרן. לקראת סוף השיחה, אחרי שעות רבות שאל אותי השדרן "נו, אז מתי תחזור בתשובה?". השבתי שאין בכוונתי לחזור בתשובה. האווירה נעשתה מתוחה. אחרי שעות מרובות של שיחה נינוחה, נראה היה כאילו עבור המחזירים והחוזרים בתשובה הגיע הערב ל"רגע האמת שלו". לבסוף שאל אותי הדרשן-שדרן: "אתה מאמין בעולם הבא?" השבתי שלא. "זהו", אמר, "זה הדבר הקובע. אם אין לך את זה, לעולם לא תחזור". לשאלתי לפשר חשיבות הסוגייה השיב: "מכאן מתחיל הכל, ככה כולם 'עובדים'. תראה את הרב אמנון יצחק. הוא הסביר לי את זה בהתחלה, כשחזרתי בתשובה. ברגע שאתה מוכיח את נצחיות הנשמה, אתה מבין שזה לא הכל חומר, שיש משהו למעלה מעולם החומר. שיש רוחניות בעולם."

עוזרו של הדרשן אכן ניסה בהמשך שוב ושוב לחזור ולהבין הכיצד איננו משתכנעים בקיומה של הנשמה לאור ההוכחות השונות שהציגו לאורך הערב.²⁴

גם בכנסים קטנים וחוגי בית מופיעים מרצים המתמחים בהוכחה "המדעית" של אמיתות התורה. חוברות "מדעיות" מחולקות חינם באזור רחוב שינקין בת"א ובמקומות אחרים בארץ. "מאמין או יודע" הוא שמה של אחת החוברות האלה. בעמוד השער שלה נכתב: "מסע מרתק אל חלק ממגוון הרבדים המדהימים הטמונים בתורת ישראל ומצביעים על עוצמת אמיתותה המוחלטת". הדומיננטיות של השיח המדעי המודרני בולטת דווקא ביצירתיות הדתית הזאת שכן היא המובילה את הדתיות עצמה. להערכתנו, רבים מהמתחזקים והחוזרים בתשובה מסבירים לעצמם את דתיותם, לפחות בתחילת דרכם, על פי מה שנתפס בעיניהם כהוכחה רציונלית, ומתוך עימות ובירור מדעי, ולא דווקא מתוך תובנה רגשית, או מתוך הצטרפות לתהליך חברתי סוחר.

הבירור המדעי והעימות עם החידושים המדעיים נגמר בדרך כלל במסקנה עליה חוזרים דרשני התשובה שוב ושוב: "אין חדש תחת השמש". כל התובנות המדעיות וה"חידושים" המודרניים כלולים כבר בתורה ובזוהר הקדוש. וכאשר חוזרים המרצים שוב ושוב על הטענה כי התורה והזוהר מכילים, למשל, את מדעי האסטרונומיה והרפואה, מתחזק הטיעון כי עולם התשובה כולל "מסורת" יהודית חדשה וזוהר יהודית חדשה. כפי שטוענים Beckerman and Neuman (in preparation) ערבוב המדע וכתבי הקודש יוצר את הדתיות מחדש, תוך השענתה על המסורת, אך גם על המדע. זוהי, איפוא, דוגמה ל"מסורת מומצאת". מרכזיותה של החוויה הדתית החדשה הזאת עולה שוב ושוב במעגלי עולם התשובה. כך למשל, באחת מתוכניות הלילה של "תחנת הקודש" "רדיו קול חיי" עלה לשידור רב ומרצה שסיפור כיצד נולד כיהודי, נשלח כילד למיסיון ואח"כ התגייר. הוא הוסיף והסביר כי כל אמונתו ואורח חייו הדתי מבוססים על "הוכחות" רציונליות לאמיתות התורה. דומה שמקום הכבוד שתפס ה"סמינר לאקדמאים" בעולם התשובה מעיד כי יש רגליים לטענה שסוג חדש של יהדות, כזאת המבוססת על רציונליות, תופסת מקום חשוב בקרב חלק מהחוזרים בתשובה. דתיות כזו בנויה על מבנה רציונלי השאוב מהוכחות מדעיות. אין זו הרציונליות המנחה את השקפת העולם הליטאית שבה האמת הדתית נתפסת כמובנת מאליה, רציונליות שבאה לביטוי בעיקר בדרכי לימוד הגמרא ובבחינת כל דבר "לאור מאזני השכל" כפי שמתבטאים לעיתים רבנים ליטאים. כפי שתוארתי אצל החוזרים והמחזירים משוחררת האמת הדתית מתוך הוכחות ושיח עם מדע ופסבדו מדע, תוך שיחזור חלקי של עקרונות וטיעונים נושנים מהפילוסופיה הימי-ביניימית – בעיקר שילוב של עקרונות מתוך הפילוסופיה של הרמב"ם ושל ר' יהודה הלוי – שאינם נפוצים בדרך כלל בלימוד הליטאי.

חשוב עם זאת להדגיש כי לא תמיד ברור האם הוכחות אלה הן בסיס לאמונה הדתית החדשה או שהן רק כלי שכנוע גרידא, שאחריו אמורה לעלות אמונה שאינה תלויה בהוכחות הללו כלל. בשיחה שקיימנו עם דוד תמיר, המשמש כמדריך בסמינרים של "ערכים", הגן הלה בתחילה על שיטת ההוכחות הזו, אך בשלב אחר בשיחה טען לפתע, במבוכת מה, כי ההוכחות הללו הן רק "בשביל להתחיל". בעצם אין מדובר אלא בכלי שכנוע עבור הזקוקים לו בעיקר בתחילת דרכם הדתית, אבל אין להן חשיבות של ממש ולא עליהן נשענת הדת. דתיות ואמונה אמיתית, הסביר, אינן תלויות בהוכחות הללו. עם זאת הוא גם תיאר כיצד הדתיות שלו עצמו היא דתיות שנשענת על מושגים "רציונליים", וכיצד הוא מלמד את "דעת תבונות" שחובר בידי הרמח"ל (ר' משה חיים לוצאטו) המשעין את הדתיות על אדנים רציונליים.

בד בבד עם השימוש בהוכחות "מדעיות", ישנם דרשנים המשתמשים גם בהוכחות "מיסטיות". כך, מחזירים בתשובה משקיעים מאמץ רב ביצירת מפגש – מוחשי, חווייתי וקוגניטיבי – של שומעיהם עם אותו יסוד רוחני, על טבעי שהוא לדידם בסיס להוכחה בדבר אמיתות הדת (ראו גם Bilu & Goodman 1997). מכאן הפופולריות הרבה של "סיפורי מוות קליני" באירועי ההחזרה בתשובה. פעמים רבות משתתפים באירוע אנשים שחוו מוות קליני ו"קמו לתחייה" ומספרים על מנהרה של אור המובילה לעולם הבא. למצער, הדרשן יספר על חוויות כאלה. כדי "להוכיח" שיש חיים אחרי המוות מצטט הרב אמנון יצחק (בדומה לנהוג גם ב"ערכים" ובארגונים אחרים), מתוך העיתונות עדויות על חוויות של מוות קליני המלמדות לדבריו על "העולם הבא". הוא טוען כי חוויות אלה מותאמות לכתוב בספרים הקדושים של חז"ל ומקורות אחרים, מביא מדבריהם של "מדענים" ומפנה לאתרי אינטרנט העוסקים בחיים שאחרי המוות ובסיאנסים. אפילו כתבת טלוויזיה על ילד דרוזי (!) שזוכר את חייו הקודמים ויודע לספר עליהם פרטים מדהימים, מגויסת ל"הוכחה" שיש גלגול נשמות.²⁵

הוכחות מיסטיות אחרות נוגעות לסיאנסים. בהרצאות רבות מדבר הרב אמנון יצחק ארוכות על סיאנסים, המשמשים אותו "להוכיח" שקיימת נשמה היוצאת מהגוף בשעת המוות ומגיעה לגן עדן או לגיהנום. הוא מבקש מהקהל לספר על סיאנסים בהם השתתפו, ומוסיף ותורם סיפורים שהוא עצמו מכיר.²⁶

כדי להוכיח שהוא מחזיק באמת משתמש הרב יצחק בחומרים מהעולם החילוני (למשל, עיתונות) לצד מקורות דתיים (למשל, ציטוטים מן התנ"ך), וכן הוא נוקט בטיעונים לוגיים או פסבדו לוגיים לצד טיעונים מיסטיים. כך מתערבבים במפעל התשובה ספר קהלת, עיתונות חילונית, הקדושה והטומאה, החרדיות והחילוניות. השילובים האלה כשלעצמם מהווים חידוש בהשוואה לעולם החרדי. השימוש ב"הוכחות" מיסטיות נוגד, למשל, נטיות חרדיות-ליטאיות. כך בעיתון הליטאי "יתד נאמן" ניתן למצוא לא פעם לעג כלפי אמונות משיחיות או מיסטיות, וכך גם אנשי ש"ס נוהגים מידה רבה של אמביוולנטיות כלפי הממדים המיסטיים של החיים הדתיים: מול השימוש שלהם עצמם ברב כדורי ובקמיעותיו יצאו לא פעם אנשי ש"ס חוצץ כנגד מקובלים זוטרים ומרפאים למיניהם.²⁷ הרב אמנון יצחק נע בין טיעונים המתאימים לדת תבניתית ושקולה נוסח דתיות ליטאית, לבין אפנות מיסטיות, פוסט מודרניות התואמות יותר חסידויות נלהבות. למעשה הרב אמנון יצחק ודרשנים אחרים תורמים לתהליכי שינוי, מפגש ומיזוג שבין חרדיות ליטאית עם אפשרויות אחרות, מיסטיות של תודעה דתית. וכפי שטענתי למעלה, עצם ההזדקקות להוכחת אמיתותה של דרך היהדות - במטרה לקרב את המחזקים לחרדיות, מסמנת את ייחודה של דרך התשובה ביחס לחרדיות מלידה.

שלילת החילוניות

עולם התשובה מאמץ את ההבחנה החרדית החדה בין "חילונים" ו"יהודים/חרדים". חרדיות מוגדרת כאורח חיים אידיאלי, צורת חיים שכולה יתרונות – חיי משפחה מספקים, זוגיות בריאה ויציבה, חינוך טוב ו"חיים עם תכלית". מנגד שולל עולם התשובה במילים חריפות את ה"אחרים" – החילונים. שלילת החילוניות נחרצת וחד משמעית, עד שניתן לראות ב"חילוני" הישראלי כמי שהחליף את ה"גוי" המזרח אירופאי בעיצוב הזהות היהודית (ראו גם אופיר, 2001). שלילת החילוניות מתבססת במידה רבה על דה-קונסטרוקציה של מושג ה"חילונית" תוך שלילת מרכיביה, ערכיה וסמליה השונים: תרבות המערב,

הציונות, מערכות המשפט והחינוך הישראליות, התקשורת והאליטות האשכנזיות. גם את שלילת המדע כמקור לאמיתות וחיידושים, כפי שהראיתי למעלה - ניתן לקשר לשלילת החילוניות, שכן המדע המודרני הוא אחד מסמליה הבולטים של החילוניות.

שלילת תרבות המערב. "המסורת היהודית בת 3000 שנה" מוצגת כתחליף לנאורות ולהשכלה. בכלל, ה"יהדות" היא התחליף ל"תרבות המערב" המותקפת בעולם התשובה שוב ושוב. פעמים רבות מוצגת תרבות המערב כתרבות ריקה החסרה ערכים אמיתיים ונצחיים. כך מאמץ עולם התשובה את השקפת העולם החרדית שטבעה עם הקמת המדינה את משל "העגלה המלאה והעגלה הריקה". מול הערכים הזמניים של "תרבות המערב" מציגים הדרשנים את הערכים הנצחיים של ה"יהדות". בייחוד מותקפת תרבות הצריכה הקפיטליסטית. בזירות רבות להחזרה בתשובה מתוארת תרבות המערב כמעלה על נס אידיאל אחד בלבד - אידיאל ההתעשרות. בתוך כך, הדרשנים מבקרים את תרבות המערב תוך שהם מציגים עצמם כ"אנשי העולם הגדול": "האמריקאים הטיפשים אומרים *"time is money"*, הם רוצים להסביר שזמן זה דבר חשוב אז הם אומרים *"time is money"*, אתם [האמריקאים] טיפשים - אם תרצו לקנות דקה אחת תמורת מאה מיליארד דולר, תוכלו? *"time is money"*? זמן זה חיים טיפשים... אני הייתי באמריקה, אני ראיתי אותם, הם אפילו לא ברמה של בהמות, הם ברמה של חרקים ... זה אפילו לא כסף - רק מספרים רצים בבנק, האמריקאי נחות מחרק, כי הדבורה מייצרת דבש והוא מייצר מספרים", אמר אורי זוהר, חוזר בתשובה מפורסם ובדרך לשעבר, בהרצאה שנשא בפרדס כץ.²⁸ גם פעולות הטרור האיסלאמי נטענות משמעויות סמליות דתיות-יהודיות. לאחר אסון התאומים הסביר הרב אמנון יצחק כי הקדוש-ברוך-הוא הרס את התאומים כפי שהרס את מגדל בבל: "ארצות הברית רוצה לעשות תרבות חדשה, גלובליזציה, כל העולם יהיו כבר אחד סביב התרבות המערבית, נאורות, ליברליזם, דמוקרטיה, יבוטלו הדתות וכולם ילכו לפי תרבות המערב... הקב"ה הפיל את שני המגדלים"²⁹. מספר חודשים לאחר אסון התאומים פורסמה באתר "שופר" כתבה שסיפרה על יזם אמריקאי שהתכוון לייצר ולמכור מטבעות העשויים מהריסות התאומים. "שופר" טען בהתאם לכך כי הקפיטליזם האמריקאי אינו יודע גבולות, כי המערב מתעניין רק בכסף ומוכן לעשות זילות של קורבנות התאומים בעבור חופן דולרים.

שלילת החזון הציוני. האידיאולוגיה הציונית זוכה להתקפות חריפות בחלק מזירות התשובה. הרב אמנון יצחק הפיץ לאחרונה על גבי תקליטורים המחולקים חינם, סרט מושקע במיוחד הנקרא "הרצל והציונות" (הסרט ניתן לצפייה גם באתר האינטרנט של "שופר"). בסרט חושף הרב - באמצעות מתודה שהיינו מכנים "פוסט מודרנית" - את ה"גניאולוגיה" של הציונות במטרה לשלול את הנחות היסוד שלה.³⁰ המאמץ של אמנון יצחק הוא לחזור על אידיאולוגיות חרדיות שנועדו לפרק ולמתוח ביקורת על ההגמוניה של הציונות החילונית. חידושו טמון אולי בהישענות הנלהבת שלו גם על מבקריה החילוניים החדשים של הציונות. כך בולטת היעזרותו ב"היסטוריונים החדשים" ובביקורת שהעלו ביחס לייצוגה של הציונות במחקר ההיסטורי. במשך שנים רבות תוקף הרב יצחק בייחוד את בן גוריון (שמכונה בזלזול "דוד בן גורגור") ומצייר אותו כאנטישמי, שהעדיף להכניס את ה"עגלה הריקה" לישראל ולהתעלם מ-3300 שנות יהדות. הסרט החדש מחרף עוד את הביקורת ומבקש לשלול בצורה מוחלטת את הציונות ואבותיה. בין השאר קובל הסרט על כך ששמות הרחובות הראשיים במדינה נקראו על שם של מייסדי המדינה הציונית, ולא על שם של מנהיגי היהדות כמו משה רבנו ואברהם אבינו. במהלך הקרנת הבכורה החגיגית של הסרט בבנייני האומה (תחילת 2002), שקדם לה גם מסע יחסי ציבור מסיבי, שרק הקהל בוז

גדול למראה הצילומים של הבאת ארונו של הרצל ארצה. בעת שעלה המסך רואיינו ציונים (אשכנזים) אברהם בורג, יוסי שריד וטומי לפיד, ולאחר הסרט סיכם הרב אמנון יצחק ואמר כי מי שראה את הסרט יודע עכשיו למה שונאים כיום את החרדים: בגלל הרצל, בן גוריון וז'בוטינסקי – אבות הציונות. נראה כי בעולם התשובה מתחדדות לא פעם מגמות אנטי ציוניות המאפיינות את העולם החרדי. מחזירים בתשובה מבטאים מעין פוסט ציונית המותחת ביקורת על הציונות החילונית בלהט חרדי יותר מחרדי. גם כאן ניכרת דיאלקטיקה עמוקה משום שבדברי הדרשנים בולטת לא פעם גם הזדהות עם המפעל הציוני, הזדהות עם "עם ישראל" (עם היהודים) וה"אנחנו" של הדרשות אינו רק "אנחנו החרדים" אלא "אנחנו כלל עם ישראל". הזדהות זו ניתנת לתיאור כניאו-ציונות דתית ולא דווקא כפוסט ציונות וכשלילה של הציונות (ראו גם גודמן ובילו בהכנה).

עולם התשובה מתקף מעת לעת גם את **מערכת המשפט** ובמיוחד את בית המשפט העליון המזוהה במידה רבה עם ה"אליטות" ועם האשכנזיות. מחזירים בתשובה תקפו, למשל, בצורה נחרצת את בית המשפט העליון שהכיר לאחרונה בגיור הרפורמי. הרב אמנון יצחק הצטרף בהזדמנות אחרת להתקפות של ש"ס כלפי פסיקת בג"ץ במשפטו של אריה דרעי.³¹

מעבר לכך, למרות ההטרונגניות הגדולה של עולם התשובה נדמה שסביב נושא אחד יש תמימות דעים, והוא שלילה של **מערכת החינוך** החילונית (הממלכתית) והדתית (הממלכתית-דתית). "מי שלא שונא את ילדיו ולא שונא דתיים יעביר מיד את ילדיו לחינוך תורני לאחר שיראה את הקלטות והחברות [בנושא החינוך]", אמר הרב אמנון יצחק באחת מהרצאותיו. בכך מצטרפים כנסים וסמינרים לחוזרים בתשובה ל"ערוצי הקודש" המקדישים חלק נרחב מזמנם להסברת היתרונות של החינוך התורני ולרישום של ילדים למערכת החינוך התורנית. טיעונים חוזרים של מחזירים בתשובה בשנים האחרונות הם שבמקום החינוך הממלכתי המזלזל בתורה ובהיסטוריה בת 3300 שנה ומלמד על האיסלאם ועל הנצרות, מלמד החינוך התורני את האמת היחידה – היהדות. הדרשנים טוענים כי בעוד שהחינוך החילוני מדרדר את הנוער לאלימות, לשימוש בסמים, לריקנות ולחוסר תכלית בחיים, תוצאות החינוך התורני מדברות בעד עצמן. על פי עדויות אישיות, המושמעות תדיר בכנסים וברדיו, ילדים המתחנכים בחינוך התורני הם ממושמצים, מנומסים ובעלי שאיפות נעלות.

שלילת האליטות האשכנזיות. ההתקפות הבלתי מתפשרות של זירות התשובה כנגד תרבות המערב, ה"נאורות" והמדע, החזון הציוני, החינוך החילוני ובתי המשפט, מתקשרות לעיתים קרובות גם להתקפות על מה שמזוהה אצל רבים מה"מתחזקים" כ"אליטות" וה"שמאל". האשכנזיות החילונית הזאת, גם כשאינה מכונה כך, מסומנת אצל רבים מדרשני התשובה כ"אחרים" מוחלטים שיש לשלול אותם מכל וכל ושלילתם תורמת לעיצוב זהותו של ה"מתחזק".

ה"מלחמה" באליטות החילוניות קשורה פעמים רבות להקשר אתני ומעמדי ולמחאה של עדות המזרח כלפי אשכנזים. צפייה בקלטות הווידאו המתעדות את הרצאותיו של הרב אמנון יצחק מלמדת כי הרב נוהג להתקף את "האליטות האשכנזיות העשירות". השכונות רמת אביב ונאות אפקה מזוהות אצלו עם ה"אליטות החילוניות האשכנזיות" וזכות בשל כך לבוז וללעג. אייקונים בעלי סטריאוטיפ תרבותי אליטיסטי כמו היכל התרבות, "בני טובים" ומוסיקה קלאסית זוכים גם הם להתקפות, ללעג ולציניות או ניסיונות כיבוש בדמותם של אירועים המוניים של הרב אמנון יצחק ושל ארגונים אחרים כמו "ערכים" דווקא במקומות אלו. ה"נאורות" מואשמת שאינה אלא צביעות. לדברי הרב יצחק, הליברלים מציגים עצמם כחסידי חופש הביטוי, אך למעשה אינם מאפשרים לדרשנים שכמותו ולחרדים להשמיע את

דעותיהם בצורה חופשית בתקשורת החילונית. זאת ועוד, הליברלים ה"נאורים" הנושאים ברמה את דגל שוויון הזכויות מקפחים למעשה את בני עדות המזרח ואת החרדים בחלוקת תקציב המדינה. הפגמים המוסריים של ה"אליטות האשכנזיות" והדגשת הפער המוסרי בין האליטות ובין ה"יהודים" האמיתיים מודגשים על-ידי הרב יצחק במיוחד כאשר הוא עוסק בפרשת ילדי תימן החטופים, או כשהוא חוזר ומספר על גזירת הפאות של העולים החדשים בשנות ה-50 בידי נציגי השלטון החילונים האשכנזים.

שלילת התקשורת. מקום מרכזי בהטפות המחזירים בתשובה מקבלת התקשורת – הנשללת יחד עם שלילת החילוניות בכללה. השניות בעמדתו של עולם התשובה בין חילוניות לחרדיות בולטת כאן במיוחד. מצד אחד, מאמץ עולם התשובה בחום את אמצעי התקשורת והם חלק בלתי נפרד ממנגנון ה"הפצה" שלו וממלאכת "קירוב הרחוקים". קשה לתאר את עולם התשובה ללא קלטות אודיו ווידאו (נדמה שאין ארגון תשובה קטן או גדול שאינו מפיץ קלטות), ללא "תחנות הקודש" ואפילו ללא האינטרנט. ב"תחנות הקודש" ניתן למצוא חיקויים מובהקים של תוכניות רדיו חילוניות שעברו הסבה והן מיועדות ל"מתחזקים". אתרי האינטרנט של ההחזרה בתשובה מעוצבים בדומה לאתרים אחרים. כלומר, לא רק שארגוני התשובה מתבססים על ההנחה שבבתיים של ה"מתחזקים" יש רדיו, טלוויזיה, ווידאו ומחשב עם חיבור לאינטרנט הם גם מסמנים ל"מתחזקים" שהחזקתם של מכשירים אלה לגיטימית, ושניתן "להתחזק" באמצעותם. עם זאת, יש להבחין בין אימוצם של אמצעי התקשורת וסגנונות התקשורת המודרנית לבין ההתקפה הבלתי מתפשרת של עולם התשובה על התכנים של התקשורת החילונית ועל הרעיונות העומדים בבסיסה. רדיו 10 מממחיש את הביקורת כלפי התקשורת החילונית בהשמעת הסיסמה החוזרת: "רדיו 10 – תקשורת יהודית חיובית".

יחסו של הרב אמנון יצחק לתקשורת משקף היטב את השניות של עולם התשובה. מחד, הרב יצחק מצטיין במיוחד בהתקפות על התקשורת. הרב אף טבע מושג חדש הממצה היטב את טענתו כלפי התקשורת החילונית – "תשקורת", ובמקום טלוויזיה – הוא חוזר ואומר ה"טמבלוויזיה". מילים חדשות אלה משמשות גם את חסידי הרב, המשתמשים בהן בטבעיות כאילו היו אלה מילים "רגילות" בעברית. תוכניות הבידור בטלוויזיה, כוכבי בידור חילונים ועיתונאים בכירים בתקשורת החילונית מסומנים תדיר כ"אחרים", ומוצאים אל מחוץ למחנה התרבות ה"יהודית" האמיתית. כך למשל, מושמים ללעג רפי רשף שאף מכונה "רפי רפשי", דודו טופז, ציפי שביט,³² יעקב אחימאיר, אילנה דיין, ושלי יחימוביץ המכונה "שלי חמורוביץ". הרב מציג את הטלוויזיה כגורם המדרדר את הנוער לסמים, לאלימות, להוללות ולפעילות חסרת תכלית. לפי הרב יש קשר סיבתי בין צפייה בטלוויזיה ובין התנהגות אלימה, ומוכיח זאת באמצעות ציטוטים מהעיתונות החילונית.³³ מוטיב הקרב, או הדו-קרב חוזר ועולה בדרשות ובהרצאות של הרב אמנון יצחק הנהנה להתנצח עם יריביו. במאמר מפורסם תיאר האנתרופולוג גירץ (1990) כיצד משמש קרב התרנגולים בבאלי אמצעי לפענוח של החברה הבאלינית את עצמה לעצמה – ביטוי נוקב ודרמטי של מערך המשמעויות המורכב ומלא הסתירות והמתחים החברתיים. ואכן, בחלק מההרצאות ניתן לראות כיצד שואף הרב יצחק לייצר לעיני הקהל מעין דו קרב שעשוי לפענח משהו מן הסתירות והמאבקים הנוקבים בחברה הישראלית. כך למשל בולט כי הרב מתאמץ להתעמת עם עיתונאי שהגיע להרצאתו במעין דו-קרב תיאולוגי שבסופו מנצח הרב את יריבו ניצחון מוחץ ה"מוכיח" את צדקת מחנה ה"יהדות" כנגד מחנה ה"חילונית". חשוב לו גם להנציח קרב כזה בעזרת מצלימת הוידאו של הצלם הנאמן המלווה את הופעותיו. עליונות המחנה ה"יהודי/חרדי" מונצחת בוידאו וחסידי הרב ומתחזקים אחרים צופים בחומרים אלה שוב ושוב – אם במהלך הרצאות כשהתמונות מוקרנות לעיני הקהל, אם

בסלון הבית ואם באתר האינטרנט "שופר". ה"עיתונאי" משמש אם כן כמייצג של החילונית במלוא חולשתה ועליבותה. גם ה"אינטרנט" זוכה לגלגול מצדו של הרב יצחק המבטא מילה זו במבטא אמריקאי ותוך שיבוש מכוון המסמן לחסידיו כי אל להם להרגיש נחותים אם אינם מחוברים לטכנולוגיה זו. בו בזמן, וכביטוי נוסף לשניות ביחס לתקשורת ההמונים החדשה, בנה הרב עצמו אתר אינטרנט מפואר.

כך יוצא כי בד בבד עם ביקורת חריפה על התקשורת, משתמשים הרב יצחק וארגונים אחרים ב"עולם התשובה" במרכיבים השונים של התקשורת החדשה, כולל המדיומים החדשים ביותר. אתר האינטרנט של "שופר" מכוון לחילונים ול"מתחזקים" הבקיאים בתוכניות הטלוויזיה והרדיו החילונית. האתר מכיל כ-70 קטעי עיתונות (רובה חילונית) – "הארץ", "מעריב", "ידיעות אחרונות", "גלובס", המקומונים, Y-net ומיעוטה חרדית), כמו כן מובאים קטעים מהרדיו והטלוויזיה (קטעים של ארז טל ואורנה בנאי מהתוכנית "רק בישראל"), הקשורים כך או אחרת למפעל התשובה שלו. עמוד הבית של האתר מציג באופן קבוע כל התייחסות של התקשורת החילונית לרב אמנון יצחק. קטעים עסיסיים, פיקנטיים ואקטואליים מהתקשורת החילונית מפורסמים בדף הבית באמצעות תמונה גדולה וציטוט המושך את הגולשים להמשיך לשמוע/לקרוא/לראות כיצד התייחסו אל הרב בתקשורת החילונית. כל התייחסות חדשה בתקשורת החילונית דוחקת החוצה התייחסות אחרת המאבדת את האקטואליות שלה. עם זאת, התייחסויות בולטות ובוטות לרב, כמו תוכנית "עובדה" של אילנה דיין או הדיון שנערך ב"פופוליטיקה" בהנחיית יעקב אחימאיר, נחשבות לאקטואליות בכל זמן. לעיתים מגיב דובר "שופר" לאמירות שליליות שנאמרו על הרב בתקשורת, לעיתים מפורקת הביקורת החילונית לגורמיה תוך "הוכחת" השקר והסילוף שלה, לעיתים מנצל הרב את הפרסום כדי להפנות את קהלו לנושא הרלוונטי מתוך הרצאותיו, ולעיתים מוגש לגולשים הציטוט מהתקשורת ללא תגובה מטעם צוות "שופר".

גם בהרצאותיו מתייחס אמנון יצחק בהרחבה לכל התייחסות של התקשורת החילונית כלפיו, ותהיה זו הביקורת החריפה ביותר, וככל שהביקורת על הרב חריפה יותר כך גם תגובת הנגד שלו. זאת ועוד, ככל שהביקורת בתקשורת החילונית קשה יותר כך היא תודגש ותשוחזר ביתר הרחבה בהרצאות הרב ובאתר האינטרנט שלו. בצורה זו משוחזרים שוב ושוב חומרים שהם בגדר "תועבה" בעולם החרדי. תוכנית "עובדה" של אילנה דיין, למשל, אשר הוקדשה לאמנון יצחק כונתה על-ידי הרב "עובדה בעיניים" וסיפקה לאחרון חומר חשוב בהרצאות ובקלטות. תוכנית "פופוליטיקה" בהנחיית יעקב אחימאיר שבה הושמעה ביקורת כלפי הרב זוכה אף היא להתקפות נגד בהרצאות, בקלטות הוידאו ובאתר האינטרנט "שופר". בדרך-כלל מתייחס הרב לממדים שונים של הביקורת ומבקש לחשוף את "השקרים" וה"סילופים" העומדים בבסיסם.

מלבד ההזדמנות שניתנת לרב "להתקיף" את התקשורת ולסמן את ה"אחר", התייחסויותיו לאמצעי התקשורת החילוניים המסקרים את מפעל התשובה שלו מעביר לקהל הצופים, המאזינים והגולשים את המסר הבא: הרב אמנון הוא חלק מהשיח הציבורי הרחב בישראל: כולם מתייחסים אליו, כולל התקשורת החילונית, הוא על הבמה ולא ניתן להתעלם ממנו. נוצר הרושם, אם כן, שבעת ובעונה אחת מבקש הרב להפריד עצמו מהתרבות ההגמונית בישראל בכלל ומהתרבות החילונית בפרט ומצד שני הוא גם גאה להיות חלק ממנה.

השניות ביחסו של עולם התשובה לאמצעי התקשורת באה לידי ביטוי גם ביחס לרדיו. מחד, מודגשת השלילה של התקשורת החילונית. "[התקשורת החילונית] זו מערכת הסתה שקורעת את העם", אמר לנו אחד משדרני "תחנות הקודש", תחנות הרדיו המהוות עבור ה"מתחזקים" את האלטרנטיבה לרדיו

החילוני. במקום לאחד את העם תחת אוהלה של תורה ואהבת ישראל עסוקה התקשורת החילונית רק בביקורת ופרסום "דברים שליליים", הסביר לנו המוכר בחנות "ברסלב בשינקין". ואולם, עולם התשובה אינו אוסר מכל וכל את אמצעי התקשורת. מכל מקום איסורים כאלה נדירים יחסית לחברה החרדי. הפתרון של עולם התשובה שונה. עולם התשובה עושה שימוש נרחב ברדיו כאמצעי תקשורת תוך הכנסת תכנים הלקוחים מן העולם החרדי. כך עולה כי השימוש הזה שונה מעקרונות יסוד של התקשורת החילונית המדגישה, לפחות להלכה, את הצורך לתת ביטוי לדעות שונות ולשאוף לחשוף פגמים חברתיים. ערוצי הקודש נתפסים ככלי שרת למען מטרות דתיות. הן משרתות את מטרות עולם התשובה וחופפות את האידיאל החרדי. "תחנות הקודש" מקדישות עצמן ל"הפצת האמת", "קירוב רחוקים", "אהבת ישראל" ו"אחדות העם". "תחנות הקודש" אינן משדרות, למשל, ידיעות על מקרי אונס או התעללות במשפחה, שכן מדובר ב"תועבה" או ב"דברים שליליים" שאין שום תועלת בפרסומם והם רק מפלגים ופוגעים באחדות העם. מרבית "תחנות הקודש" פועלות באורח פיראטי. ואולם, אפילו בתחנה חוקית כמו "רדיו קול חי", המחויבת לשדר את חדשות "קול ישראל", אורבים השדרנים לידיעות "מלוכלכות" (למשל ידיעה על אונס או מצעד הגאווה בת"א) המשודרות במהלך החדשות, או אז מופסק מיד השידור והידיעה ה"מלוכלכת" מוחלפת במוסיקה נעימה. "אני לא רוצה לחשוף את הילדים שלי שישמעו בחדשות שהייתה מסיבה הכי יפה בנמל ת"א ביום שבת, אתה תגיד לילד שלי מה לשמוע, אני לא רוצה, לא רוצה שישמע שיש פרסומת לדבר מלוכלך", הסביר לנו שדרן ב"תחנות הקודש". יתירה מכך, "ערוצי הקודש" משמשים כזירה נוספת להחזרה בתשובה ו"לחיזוק". דרשנים רבים מארגונים שונים המופיעים בכנסים וסמינרים מקבלים אד-הוק או משבצת שידור קבועה להשמעת דבריהם. למעשה, כמעט כל שדרן או מאזין העולה לשידור ב"תחנות הקודש" מנסה "לחזק" ו"לקרב רחוקים". בד בבד "תחנות הקודש" גם מדגישות את שליליותה של התקשורת החילונית ומבדילות בין מי ש"מנסה לפלג את העם" כלשון הקריינים ובין מי שמנסה ל"אחד את העם" ולהציל אותו.

כאמור, אידיאל החרדיות המוצג בזירות החזרה בתשובה מובנה בין השאר על ידי סימון ה"חילוני" כ"אחר", תוך שלילתו הנחרצת. עם זאת, בחלק מזירות החזרה בתשובה ניתן להבחין ב"התקפות" על אופי החיים החילוני וסמלי העולם החילוני, אך בו בזמן גם ברטוריקה ופרקטיקה שמטשטשות את הגבולות בין הקטגוריות המקובלות "חילוני" ו"דתי/חרדי". כפי שאראה בהמשך, עולם התשובה גם אינו מתנזר בשימוש בטכנולוגיה המודרנית "החילונית" לצורכי הפרקטיקה הדתית, והוא מייצר תרבות פנאי המהדהדת תפיסות חילוניות – ולא דווקא חרדיות – של "בילוי". אמביוולנטיות זו וטשטוש הגבולות הזה תורמים לעיצובן של זירות החזרה בתשובה וקהילות ה"מתחזקים" והחוזרים בתשובה כמרחבים חברתיים שבהן מתקיימת דתיות יהודית מסוג חדש. דתיות זו שואבת מהעולם ה"חרדי" המשמש כמודל האידיאלי שלה, אך גם מהעולם ה"חילוני" שמשמש כאויבה, אך למעשה מהווה גם מקור השראה חשוב עבורה.

העמדת הפרט במרכז

לפי האתוס החרדי הקלאסי האינדיבידואל נדרש לבטל עצמו בפני אלוהיו, בפני התורה, ובפני הקהילה - כפי שהיא מתגלמת ברבנים, פוסקי ההלכה ומנהיגי הקהילה. הקהילה החרדית מעמידה במרכז הזהות העצמית של היחיד את הקהילה, ולא את הפרט (ראו: גודמן בדפוס). חלקים בעולם התשובה מציעים למעשה, לפחות בשלבים ראשונים של שכנוע, היענות חלקית או רבה להשקפת העולם שעל פיה אושרו של

האינדיבידואל הוא ערך עליון. מקצת המחזירים והחוזרים מבקשים להראות כי הדתיות היא הדרך האופטימלית להגשמת אושרו של הפרט, וכך נענים או יוצרים אידיאל דתי חדש. מגמה זאת בעולם התשובה המקומי של תחילת המאה ה-21 מושפעת ממגמות עולמיות רחבות הקשורות בין היתר ל"עידן החדש". רבים במערב מתרגלים פרקטיקות "מזרחיות" כמו מדיטציה, טאי-צ'י ויוגה, ומעדיפים רפואה אלטרנטיבית, ואורחות חיים "מסורתיים" ו"טבעיים" על פני המודרניים. לנטיות אלה נלוויות פעמים רבות הדגשה של החוויה האישית וההתעלות של היחיד. ה"עידן החדש" והפרקטיקות המתקיימות בו מעלות על נס בין היתר את חשיבות הרפלקסיה, של התבוננות פנימה ושל "מודעות" עצמית. דרשני עולם התשובה אינם טוענים בדרך כלל במפורש שקיימת זהות בין מגמות ה"עידן החדש" ובין הדת היהודית.³⁴ עם זאת, נראה כי חלק מזירות ההחזרה בתשובה מושפעות מאופנות ה"עידן החדש" והן משלבות פרקטיקות וכיווני חשיבה השאובים מעולם זה, לפחות במטרה "לחזק" ולהחזיר בתשובה. מגמות בתנועת התשובה היהודית-ישראלית המושפעות מרוח זאת קשורות בייחוד לעולם החסידות הקלאסית שכבר בה נשמעו נימות אינדיבידואליסטיות מובהקות. "היהדות היא ה"ניו אייג'" אמר ליוני חסיד ברסלב שחזר בתשובה לאחר טיול ממושך בהודו, שבמהלכו עסק רבות במדיטציה והילינג. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר במאמץ ליישב את תמונת העולם הדתית עם זו של "העידן החדש" וכן במתן רציונל ברוח "העידן החדש" למצוות היהדות.

שילוב בין תמונת עולם חרדית לרוח "העידן החדש". חלק מזירות ההחזרה בתשובה מקדישות מאמץ להראות ו"להוכיח" כי "היהדות" אינה סותרת את רוח "העידן החדש", ובפרט את ההשקפה שאושרו הפרטי של האדם היא תכלית החיים, וכי התפיסה של "האינדיבידואל במרכז" אינה סותרת את היהדות. "אלה שתי קלטות מאוד חזקות שמאוד השפיעו עליי", אמר ליוני חסיד ברסלב בסיום השיחה שהתקיימה ביניהם. "גאולה פרטית" ו"החיים הטובים בידך", שמות הקלטות האלה, עשויות להעיד על מרכזיותו של החיפוש הרוחני והדגש על חווית האינדיבידואל ואושרו בחלק מזירות התשובה. ארגון "שורשים" מקדיש חלק גדול מהרצאותיו לחיבור שבין תורות המזרח, חיפוש אחר אושר רוחני ובין היהדות. ברשימת ההרצאות ניתן למצוא, למשל, את הכותרות הבאות: "לחפש את עצמי-אלוהי", "פסיכותרפיה – שיטת טיפול המחברת בין מדע, פסיכולוגיה ותורה", "זן בודהיזם ויהדות", "לאהוב את עצמי מכל הלב", "הכעס – שורש לתיקון ההנאות", "הרצון – מה כדאי לרצות, ולמה?" ועוד. גדי שימרון, מנהל "שורשים", הסביר שאחת ממטרות הארגון שאותו הקים היא להראות שיש קשר ישיר בין היהדות ותורות המזרח וכי היהדות היא בעצם המקור של תפיסות מזרחיות אלה. שני המרכזים הבולטים בארץ ללימוד תורת הקבלה, "קבוצת בני ברוך" ו"מרכז הקבלה בראשות הרב ברג", מעלים על נס את אושרו האישי של האדם כתכלית חיו. בהרצאת המבוא של "קבוצת בני ברוך", למשל, מסביר המרצה שמטרת האדם היא "תענוג" שיכול להיות מושג על ידי לימוד קבלה שיביא להתאחדות עם הבורא. בהרצאת המבוא של "המרכז לקבלה בראשות הרב ברג" מסביר המרצה שמטרתו העליונה של כל אדם היא "לקבל". באתר האינטרנט של "המרכז לקבלה" בולטים בשכיחותם ביטויים הלקוחים היישר מהשיח האינדיבידואליסטי של ה"עידן החדש", כגון, "סיפוק", "אושר", "הארה", "אורי", שלוה פנימית", "התחברות", "הכל תלוי בי ובמה שאני אעשה עם החיים שלי".

מגמה נוספת ב"ניו אייג'" היא הפסיכולוגיזציה של תפיסת המציאות הגופנית, הדגשת חשיבות הנפשי על פני הגופני או על ביטוי הנפשי דרך הגופני, כלומר דגש על פסיכוסומטיות, וכן הדגשת "הרוחני" על פני הגופני והפסיכולוגי כאחד, כלומר ראייתן של "בעיות" גופניות ונפשיות כבעיות רוחניות. תפיסה זו

מעודדת התבוננות פנימה ו"הגברת המודעות" כאמצעים לחשיפת מקורות בעיותיו של האדם. יש "למצוא" את הסיבות העמוקות לבעיותיו של האדם אם ברצונו לנטרלן (לא די בטיפול בסימפטומים של בעיות). בהקשר זה, סמינר "אסנט", מציע את היהדות ובמיוחד את תורת הקבלה כתורה שעשויה לחשוף לאדם את שורשי קיומו ובעיותיו. לימוד תורת הסוד, מסבירים מרצי הסמינר, יחשוף את הכוחות הרוחניים הפועלים בעולמנו ושעל פיהם מתנהלת המציאות הנראית לעין. מי שכבר קיבל את הרעיון שבכוחו לחשוף את שורשי התנהגותו ובעיותיו עשוי, כך נדמה, לעשות "קפיצה" לעקרונות ה"יהדות" – כפי שהם מוצגים בסמינר "אסנט". מי שמחפש את "פנימיותו" ומתעסק בשאלות כמו "מדוע יש לי כאב ראש?" או "מדוע כעסתי יותר מדי?", ומניח כי התשובות קשורות להקשרים פסיכולוגיים או רוחניים עמוקים, עשוי למצוא קצה חוט לפתרון שאלות כאלה בסמינר "אסנט" – על ידי התקשרות לתורת הסוד, ל"פנימיות התורה", ל"יהדות".

מתן רציונאל ברוח "העידן החדש" למצוות דתיות. בד בבד עם המאמץ ליישב בין דתיות לרוח העידן החדש, נעשה מאמץ להביא את המשתתפים לניהול אחר של רגשותיהם והכנסת משמעויות חדשות להתנהגות. בסמינר "ערכים", למשל, נטען שוב ושוב כי מטרתן של המצוות היא להפוך כל פעולה פיזית של האדם לפעולה רוחנית שיש בצדה הנאה. אפילו פעולות פשוטות ויומיומיות כמו השתנה או שתית כוס מים ייחפכו להנאה אם ילוו במצווה המתאימה, מסבירים המרצים. בעוד שבעולם החרדי מושם דגש על נורמות חמורות ועל מחוייבות להקדיש את החיים ללימוד וקיום מצוות, "אסנט" מחבר את היהדות למשאת נפשם של חלק גדול מבאי הסמינר: אושר וסיפוק רוחני. המפתח להשגת תכלית זו, מסבירים המרצים, אינו בבודיהזם או בצבירת הון, אלא בפנימיות התורה. כדי להגיע לאושר על האדם לחיות באיזון נפשי ועל פי "פרופורציות נכונות". כדי לחיות חיים מאוזנים יש לקיים את "ההוראות" שנמצאות בתורה ובתורת הקבלה. חיים מאוזנים וקיום המצוות יאפשרו לאדם לפרוץ את גבולות גופו ולהגיע אל השורש הנפשי שלו ואל הרוחני, האינסופי, האלוהי. הקישור בין המצוות לבין התעלות רוחנית מסמך ניסיון לשמר את עולם המצוות החרדי מחד, ביחד עם שילובו ברוח "העידן החדש" מאידך.

עדתיות, מנהיגות והזדהות: סדר חברתי

עולם התשובה מאמץ את הסדר החברתי החרדי ההגמוני. בו בזמן, במובנים מסוימים עולם התשובה מערער – לא תמיד בגלוי – על הסדר החברתי החרדי ומייצר סדר חברתי ייחודי לעצמו. הדבר בולט במיוחד ביחס לחלוקות החברתיות, לאופייה של המנהיגות הדתית, ולדמויות ההזדהות הנפוצות בעולם התשובה.

עדתיות

עולם התשובה כולל קבוצות וארגונים שונים ומגוונים והטרונותיות זו מושפעת ויונקת לעיתים מההטרונותיות של העולם החרדי. כך למשל ניתן לטעון כי החלוקה בין "המתחזקים המסורתיים" לבין מתחזקים המושפעים מרוח "העידן החדש" מקבילה במידת מה לחלוקה הפנים-חרדית בין הליטאים לחסידים (Heilman 1992: 26), ואולם כפי שניסיתי להראות מדובר למעשה ביצירה של קטגוריות זהות חדשות.

קטגוריה חברתית המקבלת פרשנות מיוחדת בעולם התשובה היא האתנית. בחברה החרדית ה"קלאסית" נשמרים בקנאות גבולות ברורים בין אשכנזים וספרדים. לכאורה נראה כאילו עולם התשובה מעלה על נס את "אחדותו של העם היהודי" תוך שהוא מטשטש את הגבולות שבין "אשכנזים" ו"ספרדים" (ראו גם פישר ובקרמן 2001). למעשה נראה כי עולם התשובה מייצר מחדש את קטגוריות הזהות האתניות. בשיחות שונות עם חוזרים ומחזירים בתשובה בלטה לעיניי ההתכחשות למוצא בית אבא. רבים מהחוזרים מתארים את בית אבא כמכיל יהדות קלושה, חלשה, מסורתית גרידא בניגוד ליהדות הטוטאלית, החזקה והמשמעותית (החרדית?) שגילו הם. הבניית הזהות החדשה של החוזר בתשובה נעשית בין השאר מתוך ביטול של "מנהגי בית אבא". בנוסף מודגשת מעין סיסמא של "כולנו יהודים" היוצרת מעין "כור היתוך" דתי המבטלת את חשיבות מוצאו האתני של ה"מתחזק". אין מדובר רק ברטוריקה אלא גם במעגלי החברים בתוך עולמות התשובה. הסובלנות להטרוגניות אתנית בולטת במיוחד בקרב חסידויות שנבנו סביב חזרה בתשובה. בחסידויות חב"ד וברסלב דרים בכפיפה אחת רבנים ובעלי תשובה אשכנזים וספרדים. לעיתים מדובר בטשטוש ובהיברידיזציה של זהות אתנית: אחד המרצים הבכירים בסמינר "אסנט" הנערך מטעם חב"ד הוא בעל תשובה ממוצא מרוקאי שממשיך לאכול מאכלים חריפים כמנהג יוצאי מרוקו, אך בה בעת "מאוהב" בניגונים החסידיים של האדמו"ר הזקן ובתנועתו של הרבי מלובביץ'. אותו מרצה סיפר ליוני כי כאשר רצה לחזור בתשובה נדחה על-ידי הדתיים הספרדים ש"הלכו בעקבות הליטאים" והנה, בסופו של דבר מצא בית חם בחסידות חב"ד דווקא. בשיבת חב"ד ברמת אביב ניתן לראות מספר לא מבוטל של מזרחים לצד אשכנזים ועולים מרוסיה. כך גם בחסידות ברסלב של החוזרים בתשובה: בצד רבנים אשכנזים בולטים (כמו הרב שיק מיבניאל) בולט גם ראש ישיבת "חוט של חסד" הירושלמית, הרב ארוש, יוצא מרוקו וחסיד ברסלב. כפי שאמר לנו המוכר בחנות של ברסלב מרחוב שינקין מת"א בשיחה ארוכה שקיימנו עמו "אין בברסלב דבר כזה אשכנזים וספרדים, כולם אותו דבר". כך, נדמה כי זירות החזרה בתשובה שואפות לבטל במוצהר או להתעלם מהמאבק הניטש בתוך החברה החרדית בין אשכנזים וספרדים. המחזירים בתשובה בחרו לאמץ לכאורה מודל ואידיאל אוניברסליסטי, ניטראלי, המתעלם ומבטל מחיצות חברתיות, מעמדיות ואתניות, המדבר אל הכל והמוחק מגמות פרטיקולריסטיות ואתניות.³⁵ זהו מודל של "כור היתוך חרדי", הדומה למודל החילוני הציוני המודרני שביקש (ומבקש עדיין) לטשטש הבדלי מוצא ושוני תרבותי לכלל חברה ומדינה אחת. עולם התשובה מנוגד לכאורה לרוח ה"פוסט מודרנית" שמעלה על נס את הפרטיקולריות וה"רב-תרבותיות" (פישר ובקרמן 2001: 340) ומדגיש במקומה את היהדות כגורם מאחד החוצה קטגוריות אתניות. ואולם, פרדוכסלית – ולא תמיד במפורש – חוזרות ומיוצרות בעולם התשובה קטגוריות אתניות מובהקות שמבליטות דווקא את הניגוד "אשכנזי"/"מזרחי". חוזר ועולה בעולם התשובה הניגוד שבין האחדות היהודית האוניברסלית ובין פילוג שבין ספרדים ואשכנזים. בכך מהדהד עולם התשובה לא רק את העולם החרדי, אלא גם את החילוני. עולם התשובה ממשיך איפוא, כפי שנראה את המשא ומתן והמאבק הנמשך על זהויות אתניות בישראל.

מסיבת פורים תשס"ב שארגן "ערכים" בבנייני האומה בירושלים מדגימה יפה את המאמץ של עולם התשובה ליצור כור היתוך חרדי (במקרה זה, מוסיקאלי) על-אף סתירותיו הפנימיות העמוקות. בתוך כך בלטה מייד הכחשה עצמית שקופה. כאילו לא הצליחו המארגנים להיחלץ מהמלכודת האתנית. וכך יצא כי בין קטעי ה"סטנד-אפ", הדרשות וההצגה של חברי "הופה הולה" עלו לבמה שורה של זמרים "מזרחיים" ששרו שירי "נשמה". השירים נעמו לקהל שצפה בהם בדריכות ובהקשבה. לפתע עלה לבמה

זמר "אשכנזי", לבוש בגדים חסידיים, ששר שירים חסידיים-חרדיים תוך חזנות "אשכנזית" אופיינית. שילוב המוסיקה החסידית בתוך רצף של שירי נשמה מזרחיים נראה כנועד להדגיש את אחדותו של עולם התשובה – שאינו מפריד בין "ספרדים" ו"אשכנזים", ומעניק לכולם לגיטימציה. אפשר שכך גם ביקשו מארגני הערב לסמן לקהל ה"מתחזק" שהיה רובו ככולו מזרחי כי עליו לשאוף למודל חרדי שכולל גם מוסיקה חסידית. בין כך ובין כך, נדמה היה שהקהל שהורכב רובו ככולו מ"מזרחיים" נהנה הרבה יותר מזמרי הנשמה ה"מזרחיים". כאשר שרו הזמרים ה"מזרחיים" הצטרף הקהל לשירה ומחא כפיים והנה כשעלה לבמה הזמר האשכנזי ושר נעימות חסידיות נדמה היה לי שהקהל שרוי כמעט בתדהמה. תזוזות של חוסר נוחות על הכיסאות הורגשו באולם. ה"התנגדות" הזאת של הקהל ה"מזרחי" למוסיקה חסידית-חרדית במסיבת פורים של "ערכים" עשויה לחזק את הטענה כי בזירת ההחזרה בתשובה נעשה לא אחת ניסיון ליצירת "כור היתוך" תרבותי, אבל דרשני התשובה, שקהלם העיקרי הם בני עדות המזרח, חוזרים וניצבים בין הפטיש והסדן: מצד אחד הם מנסים לטשטש את ההבדלים בין "ספרדים" ו"אשכנזים", שכן הם מדברים בשמה של זהות ואמת אובייקטיבית אחת, בשמה של ההלכה, ושל היהדות, וכנגד מגמות פולקלוריסטיות ואתניות. הם מבקשים לדבר בשמה של אמת המתאימה לכל היהודים בארץ ובעולם. מצד שני, בולט לעין כי קשה להם להתעלם – והם אף נוטים לעיתים להעצים – את הרקע "התרבותי" של קהל היעד שלהם. הם אינם מתעלמים אפוא ממגמות של מחאה ותחושות קיפוח של ה"ספרדים" כנגד הממסד ה"אשכנזי".

זירת ההחזרה בתשובה של הרב אמנון יצחק היא מבחינה זו מקוטבת ופרדוכסלית במיוחד: הרב מעביר מסר מאחד ומפויס הנשען על "אמת אובייקטיבית" אחת, וכמעט באותה נשימה הוא חוזר ומשדר מסר מפריד המנציח את מחנה ה"ספרדים", מול מחנה ה"אשכנזים". מהשתתפות בהרצאותיו של הרב יצחק ומצפייה בקלטות המתעדות הרצאות אחרות עולה כי רוב קהלו של הרב יצחק הוא ממוצא "ספרדי". ועם זאת, אמר לנו עוזרו האישי: "הקהילה [של הרב יצחק] זה כל היהודים וכל עם ישראל, כל העולם כולו... הרב אמנון זה דבר שהוא כללי... בורא עולם שלח אותו כאן לעולם לכולם". הרב מבקש אם כן לפנות לקהל יעד רחב ככל האפשר וליהודים מכל מוצא או מדינה.³⁶ ויחד עם זאת, אף אם (מעולם?) לא אמר הרב יצחק כי ה"אשכנזים" (החילונים) מזיקים לעם ישראל הוא לא מסתיר, למשל, את הבוז שהוא רוחש לאקדמיה ולמפלגת מר"צ אותם הוא מתקיף ללא הרף. בקוד התרבותי הישראלי מסמנים אלה את ה"אשכנזיות" ובכך חוזר ומסמן הרב לחסידיו, שרובם ממוצא "ספרדי", שה"אשכנזים" עומדים בצדו השני של המתרס. כך, בהתנהלותו של הרב בולט הניגוד בין רטוריקה אחדותית אוניברסלית ומפייסת ובין פרקטיקות המעצימות הבדלים אתניים בהקשר הישראלי. נשים לב גם למורכבות הזהות האתנית של הרב אמנון יצחק עצמו: הרב ממוצא תימני, החל בשלב מסוים להופיע אך ורק בלבוש הגלימה המסורתית של רבני תימן ובלוויית המצנפת היהודית-תימנית התואמת. הרב המדגיש כל כך את מוצאו התימני הוא תלמיד נאמן של הרב יהודה שפירא, רב אשכנזי, מבני ברק. עוזרו האישי של הרב יצחק סיפר לנו כי הרב יצחק מתייעץ עם הרב שפירא בסוגיות הקשורות ב"השקפה" (כמו, למשל, לאיזה גן כדאי לשלוח את הילדים), ובשאלות הקשורות לארגון "שופר" (כמו, למשל, האם כדאי להוציא קלטת כלשהי). את הלבוש המבליט בהתרסה לא מבוטלת את שורשיו האתניים, התימניים אימץ (שוב, כמה פרדוכסלי), לא לפני שהתייעץ עם אותו רב אשכנזי, הרב יהודה שפירא. כיצד אם כן הולכים תימני ואשכנזי יחדיו? עוזרו של הרב יצחק הסביר שיש הרבה מהמשותף בין ה"תימנים" וה"אשכנזים": שתי העדות האלה מצטיינות הסביר, בסדר ובקפדנות. "לתימנים יש פדנטיות ויקיות יותר מהייקים",

אמר. המורכבות האתנית חוזרת כאשר מתברר כי בענייני הלכה רבו של הרב יצחק הוא דווקא רב ספרדי – הרב מחפוד. יוצא כי הרב יצחק לבוש כתימני אך שואף לפנות לכל יהודי באשר הוא. הוא מקבל מצד אחד את סמכותו של רב אשכנזי כעין יועץ כללי-רוחני, ומצד אחר, נשען על הפסיקה ההלכתית של רב ספרדי.

נשאלת השאלה עד כמה מצליחים דרשני התשובה להנחיל לקהל את המסר ש"כולם יהודים", עד כמה הולמת הרטוריקה הזאת – שמטרתה טשטוש ההבדלים בין סוגי היהודים השונים – "ספרדים", "אשכנזים", יהודים שעלו מרוסיה, יהודים שעלו מאתיופיה ויהודי התפוצות – לתיאור טיבה של המציאות בעולם התשובה. זאת ועוד, עד כמה דומיננטית הרטוריקה המפייסת בשעה שרטוריקה אחרת המנציחה הבדלים אתניים ועדתיים קיימת אף היא בעוצמה בעולם התשובה. הקושי בהפנמתו של מסר מפויס ואחדותי שכזה בקרב בעלי התשובה מתעצם נוכח ההכרה של דרשני התשובה בחשיבותה של הפניה בשפה "התרבותית" של קהלם. נוימן, בקרמן וקפלן (Neuman, Beckerman and Kaplan, forthcoming) נוקטים לשון ביו-רפואית כשהם מסבירים כי "מערכת החיסון הקוגניטיבית של האדם תדחה ניסיונות שכנוע אם היא תזהה את דרשן התשובה כמי שאינו שייך אליה, כגוף זר ומאיים". בכינוסי "ערכים", למשל, אליהם מגיעים בעיקר "מתחזקים" ממוצא ספרדי, מקבל הרב כדורי – המזוהה בעיקר עם ה"ספרדים" – מעמד חשוב ביותר. באותם כינוסים מושמעת לרוב מוסיקה "מזרחית" ורבנים המצטיינים ב"סטנד-אפ" מספרים בדיחות על "הקטגוריות המסומנות" בחברה הישראלית, בעיקר "מרוקאים", "כורדים", "עירקים" ו"פרסים". מקומם של האשכנזים בכינוסים אלה כמעט שנפקד. דווקא כאשר מופיעה בכינוסים הללו (למשל בכינוס "ערכים" באולם יד אליהו בתל אביב) דמות אשכנזית כגון האדמו"ר מקאליב, מבליטה הופעתו "האשכנזית" את החיפוש אחר מתן לגיטימציה חרדית אולטימטיבית כביכול לפרוייקט התשובה. ההופעה הזאת חוזרת ומעצימה ומייצרת מחדש דווקא את הניגוד העדתי והאתני, ואת הקו המפריד שבין הספרדי והאשכנזי (אלאור, 2001).

הניגודים האתניים קיימים ברקע האירועים החברתיים הללו גם כשאינם מוזכרים במפורש. לעיתים השתיקה היא שמדברת אותם: בסמינר "ערכים" ל"אקדמאים" לא מוזכרת אפילו פעם אחת דמותו של הרב כדורי או של הרב עובדיה יוסף. בסמינר זה המיועד ל"משכילים" (אשכנזים?) מוזכרים אנשי מדע שוב ושוב ואין בו שום רמז למוסיקה "מזרחית". יוצא אפוא, שהניסיונות הרטוריים של דרשני תשובה לטשטש ההבדלים בין "אשכנזים" ו"ספרדים" לא עולים בקנה אחד עם מה שקורה בפועל בזירות ההחזרה בתשובה. באים שם לידי ביטוי פעם נוספת הבדלים אתניים אלה. למעשה, כמעט כל זירה של החזרה בתשובה נראית כמובנית לקהל יעד מסוים, בעל רקע אתני מסוים. נראה איפוא שלמרות הרטוריקה המאחדת החרדית, זירות החזרה בתשובה משמרות וחוזרות ומנציחות במידה רבה את ההבדלים בין יהודים ישראלים שונים, הבדלים המתקיימים גם בעולם החרדי עצמו.

מנהיגות דתית מסוג חדש

בעת שערך ראיון בביתה של משפחה רחובותית, הופתע יוני לגלות על קיר הסלון את צילומו הממוסגר של "הרב אמנון יצחק שליט"א". הצילום היה תלוי לצד צילומיהם של "הרב עובדיה יוסף שליט"א" ו"הרב כדורי שליט"א", דמויות מנהיגות בולטות של העולם החרדי הספרדי-מזרחי המזוהות עם תנועת ש"ס בעשור האחרון: הרב עובדיה יוסף, פוסק ההלכה, הוא מנהיגה של תנועת ש"ס ואילו הרב כדורי, או יותר

נכון חצרו של המקובל, שיתפה פעולה במערכות הבחירות של ש"ס, למשל בהנפקת עשרות אלפי קמיעות לבוחרים. בעל הבית הסביר ליוני ש"אמנן יצחק הוא גדול מחזירי התשובה של הדור והוא שהחזיר אותי ואת משפחתי בתשובה".

מנהיגי תנועת התשובה זוכים מצד חסידיהם ליחס דומה לו זוכים מנהיגי העולם החרדי בימינו, והם מאמצים כמה מגיוני המנהיגות של מקביליהם החרדים. כך למשל, גדולי המחזירים בתשובה (כגון הרב אמנון יצחק והרב אלבז) מוקפים במעין "חצר חסידית", היוצרת מחיצות בינם לבין קהל חסידיהם העצום ונעזרים לשם כך באנשי חצר, גבאים ומתאמים; התואר "רב" מוצמד כמעט לכל דרשן, ואילו התואר "שליט"א" מפאר את הידועים מבין הרבנים והדרשנים המחזירים בתשובה; דרשנים בכירים שמוזהים גם כרבנים מכובדים (אם כי לא המרצים הבכירים ב"ערכים") מתקבלים באירועי התשובה באותו אופן בו מתקבלים גדולי התורה החרדים – בטקס קבלת פנים נלהב הכולל מוסיקה, מחיאות כפיים והשמעת שירי הלל.

ואולם, בו בזמן שמנהיגי התשובה מסמנים את החרדיות כאידיאל ונוהגים כמנהיגים חרדים הם גם נוהגים אחרת ממודלים מנהיגותיים חרדיים מוכרים. בראש ובראשונה, הלגיטימציה של מנהיגי עולם התשובה בנויה על מקור כוח שונה מזו של מנהיגים חרדים. אין כאן עניין ללמדנות בתורה כנהוג בעולם החרדי. הדרך למנהיגות בעולם התשובה איננה עוברת בבית הכנסת או בישיבה בלבד. מנהיגי עולם התשובה צומחים ומתבלטים מתוך קהל עשרות רבות של "מרצים" (כך הם מכונים בארגונים אליהם הם משתייכים, כגון "ערכים"), או בלשון מסורתית יותר "דרשנים", הלוקחים חלק במגוון הרחב של זירות ההחזרה בתשובה. ואולם בניגוד לדרשן חרדי שאין לו עמדת מנהיגות מיוחדת בחברה החרדית, דרשני התשובה – המוכשרים והכריזמטיים ביניהם – הופכים מנהיגים לקהלים נרחבים. הם זוכים לכך מתוך יכולתם "להוכיח" את אמיתות התורה ותכלית החיים. שלא כמו המנהיג החרדי השואב את הלגיטימציה שלו מידענותו המופלגת "בארון הספרים היהודי" ומיכולתו לפסוק הלכה, מוכיח דרשן התשובה את הלגיטימציה שלו בדרכים אחרות. קהל היעד של הדרשן אמור להאמין כי הוא, הדרשן מחזיק ב"אמת", ש"החילונים" טועים והחרדים צודקים. מעבר לכך, מנהיג תשובה צריך להראות כי הוא יודע "להוכיח" שהאמת נמצאת בצד שלו, ורק בצד שלו. הרב אלישיב, למשל, מגדולי הפוסקים האשכנזים, לא צריך להוכיח עניין זה, הדבר ברור מאליו. חילונים ומתחזקים זקוקים לא פעם ל"הוכחות" כדי לחזור בתשובה, כדי להתחזק. לפיכך, מנהיגות ו"אמת" בעולם התשובה הם כתאומים סיאמים שלא ניתן להפריד ביניהם. זאת ועוד, מנהיגי התשובה עושים שימוש באמצעי שכנוע והפצה חדשים – כאלה שאובים מהעולם החילוני, הזרים בחלקם לעולם החרדי – ובייחוד תקשורת המונים (הפצה מסיבית של קלטות אודיו ווידאו, שימוש ברדיו, בטלוויזיה בלוויין ובאינטרנט). מטרתם של הדרשנים היא להיות נוכחים בכל מקום, גם במרחב הפרטי של חסידיהם, ובכל זמן. הרב אלישיב, למשל, לא נזקק לצילומי וידאו ואף מתנגד להם. באירוע שבו ביקשתי לצלמו טרח אחד מעוזריו לכסות את עדשת המצלמה ואמר לי בזעם כי הרב מתנגד לצילומים. שימוש בטכנולוגיה החדשה מגדיר מחדש את מהות הקשר בין הרב לקהילתו ויוצר מחדש את מושג ה"מקום" המקודש ומושג ה"אדם הקדוש". דוגמא בולטת לכך היא השימוש הנרחב בדמות הוירטואלית של הרב כדורי באירועי תשובה שונים. דמותו של הרב כדורי מוצגת (ומשועתקת) על מסכי ענק. לאחר שהרב נראה מברך על בקבוקי יין, נמכרים אלה לקהל בכסף רב (כאמור לעיל, ב"ערכים" מדובר ב 500 דולר לבקבוק).³⁷

דמותו של הרב אמנון יצחק, מגדולי רבני התשובה, מספקת הצצה אל האופן בו מנהיגות עולם התשובה יונקת הן ממקורות חרדיים והן ממקורות חילוניים, ומייצרת למעשה מודל חדש של מנהיגות דתית. הרב יצחק החל את מפעל התשובה שלו לפני כ- 20 שנה בשיעורים קטנים שהעביר לקהלים מצומצמים בשכונת כרם התימנים בת"א, שם גדל והתחנך. בהדרגה הפך למנהיג בקנה מידה ארצי. מספר יסודות – המחברים בין העולם החרדי והעולם החילוני – תרמו, כך נראה, ליצירת מנהיגותו זו של הרב יצחק. ראשית, מנהיגותו נבנית באמצעים "מקובלים" ו"קלאסיים" בעולם החרדי: הרב מצטט מהתורה ומדברי רבנים גדולים ומדגיש שהוא בסך הכל שליח הנתון בידי ההשגחה העליונה. סיפור הקמתו של ארגון "שופר", למשל, הוא בבחינת מיתוס חרדי מוכר של חבלי לידה קשים, בצל תיאור מאמצים לגיוס כספי תרומות ("שנור" בלשון החרדית): כאשר עלה בלבו של הרב יצחק הרעיון להקמת ארגון רציני להחזרה בתשובה הוא נסע לארה"ב במטרה לגייס כספים. "כיתתי את רגלי בפתחי הנדיבים אך כמעט לשווא", מספר הרב יצחק לעיתון "השבוע"³⁸. למרות הקשיים הרבים ואחרי שגורש מבית מארחו בערב שבת הגיע בסופו של דבר (אחרי קשיים, אך בזכות ההשגחה העליונה) לביתו של חסיד סאטמר שהעניק לו סכום ראשוני של עשרת אלפים דולר להקמת ארגון התשובה. שנית, לרב יכולת מרשימה ב"הוכחת" האמת הדתית, המבוססת על שליטה באוצר בלום של "הוכחות" שאסף עולם התשובה. שלישית, הרב ניחן ביכולת נאום מרשימה וביכולת להצחיק ולרתק את קהל שומעיו. רביעית, הרב ניחן בכושר ארגוני מרשים. חמישית, מנהיגותו מבוססת על שימוש בטכניקות מודרניות ועל הפצת בשורתו בציבור הרחב. בולט במיוחד השימוש בתקשורת המונים ובהפצה מסיבית של הרצאותיו. אחרי שהחל בשיעורים מקומיים שכמה מהם הוקלטו התגלגלו הקלטות הראשונות הללו לידי יום, שחזר בתשובה בעקבות האזנה לקלטת ומתוך כך הציע לרב לשכפל במאות ובאלפים את הקלטות הללו. כיום מופצות הרצאותיו באמצעות מגוון של אמצעי תקשורת – קלטות אודיו, וידאו ותקליטורים; שימוש באתר אינטרנט לצורך שידורים חיים של הופעותיו, ויצירת ארכיון ענק של תמלילי הרצאותיו; ולאחרונה ננקטים מאמצים רבים להקמת ערוץ טלוויזיה שייקלט הן בארץ והן מעבר לים. שישית, בולטת ההבניה של מנהיגותו של הרב יצחק כ"דמות מנצחת ומובילה": בקלטות הווידיאו והתקליטורים בולטת עריכה שתורמת לעיצוב מנהיגותו של הרב אמנון יצחק. העורכים משלבים מפעם לפעם צילומים בהם נראה הקהל ממלא את האולם. הדבר בולט ומודגש במיוחד כאשר ממלא הרב אולמות גדולים כמו בנייני האומה או אצטדיון טדי. צילום הקהל מזכיר צילומים של הופעות רוק ומשחקי כדורגל, מה שיוצר בקרב הצופים בבית את ההרגשה כי הרב הוא מנהיג "אמיתי", המון אנשים מקשיבים לו, אוהבים אותו ומעריצים אותו. זאת ועוד, הרב אמנון יצחק אינו בוחל באמצעי שיווק ושכנוע, נוסח הקלטת שבה הוא מכב ליד מייקל ג'ורדן, כוכב הכדורסל האמריקני. בסרטון (קליפ) נראה הרב קולע ממרחק של חצי מגרש כדור לתוך הסל במגרש הכדורסל של ה"ניו-יורק ניקס". זוהי מנהיגות חרדית מסוג חדש. האם ניתן לתאר את הרב קנייבסקי, הרבי מגור או את הרב עובדיה יוסף מצטלמים בהקשרים חילוניים שכאלה? דרכו של הרב יצחק למנהיגות דתית כוללת, אפוא, יסודות הזרים לחלוטין לעולם החרדי. שביעית, הרב אמנון יצחק מאמץ לתוך דפוסי המנהיגות שלו שילוב של "מרצה" יחד עם כמה דמויות מנהיגות נפרדות בעולם החרדי – דמותו של "הצדיק", "הרבי" של הקהילות החסידיות; דמותו של מקובל מזרחי; ודמותו של "דרשן ונביא זעם". כך, הרב יצחק מרכז מעין חצר, ארגון שופר שמנהלת את ענייניו. בד בבד הוא גם משמש, תוך הסתייגויות מסוימות, בדמות של מברך ברכות, וכצינור להעברת מסרים אישיים בין חסידיו והאל. כך למשל, הרב מרבה לברך אנשים מהקהל המבקשים ממנו ברכה לזיווג טוב, להחלמה ממחלה קשה,

להולדת ילדים ולפתרון בעיות עקרות.³⁹ כמו-כן, מצטיירת דמותו (בעיקר בשנתיים האחרונות, מאז פרוץ האינתיפאדה השניה בסוף שנת 2000 והמצב הביטחוני הקשה) כנביא זעם הטוען כי צפה את התקופה הקשה העוברת על ישראל. הרב חוזר ומדגיש כי אסונות, פגעים ופיגועים הם מעין מסר אלוהי, "איתות" בלשונו. כך טען ביחס להתקפות הטילים של עיראק על ישראל בימי מלחמת המפרץ (ראו גודמן ובילו בהכנה), וכך הוא מתאר את הדברים גם היום: "השנה הבאה לא תהיה קלה – מה שהיה בתורכיה [רעידת אדמה] זה איתות בשבילנו" אמר הרב באחת מדרשותיו בזמן האחרון. בהזדמנות אחרת ציין את ליקוי החמה שהיה כאות שסימן את אותה רעידת אדמה בתורכיה. מדברי הרב משתמע כי הוא מעין "אורים ותומים" כפי שחסידי רבי רואים את מנהיגיהם, הצדיקים החסידיים, הנתפסים כמתווכים בין העולם העליון ועולמו. הרב נתפס או מעמיד עצמו בדומה לרב חסידי או למקובל מזרחי כיודע לזהות ולפרש את האותות האלוהיים או לפחות לעשות את הקישור הנכון בין האותות במציאות ובין נבואות התורה.

דווקא לאור השילוב הזה, בין כמה דמויות מנהיגות בולט חסרונו של מימד מרכזי במנהיגות החרדית ההגמונית – הסמכות ההלכתית, ועובדה זו מבליטה את ייחודו של דפוס המנהיגות החדש. שדרך ב"רדיו קול חי" (אחת מ"תחנת הקודש") אתו שוחחנו המחיש בדבריו את מעמדו המיוחד של הרב אמנון יצחק: "הרב אמנון הוא אימפריה, העם אוהב אותו... הרב אמנון חושב שיש לו אמת – הוא לא מפחד, הוא הולך עם האמת הזאת ומגיע אתה מברזיל ועד הודו.. הפכנו את כל אמריקה". ואולם, הוא גם הדגיש מאוחר יותר בשיחה: "הרב אמנון יצחק יכול להתווכח עם כל החילונים בעולם, עם כל המדענים, [אבל] הוא לא יכול לפסוק פה הלכה אחת, הלכה אחת! שום דתי חרדי לא יבוא אליו לעולם לשאול אותו הלכה אחת!".

במילים אחרות, חסידיו של הרב יצחק מעריצים אותו, אך הם מודעים לעובדה שבעולם החרדי לא רואים בו שווה ערך לפוסק הלכות חרדי, למנהיג חרדי מוכר כדוגמת הרב עובדיה יוסף. זוהי מנהיגות מסוג חדש, המתווספת ומשלימה מנהיגים חרדים אחרים. החרדיות ומודל "התלמיד החכם" נתפסים בעיני מתחזקים רבים כאידיאל, אך בד בבד הם גם מעריצים את מנהיגי תשובה שסללו את דרכם למנהיגות חרדית, מבלי להיות תלמידי חכמים, או פוסקי הלכות, או אפילו מקובלים, ומבלי שהם מקיימים אורח חיים של מנהיג חרדי קלאסי (לימוד גמרא והלכה במרבית שעות היום).⁴⁰ כדי לבסס ולחזק את הלגיטימציה שלהם אימצו חלק מדרשני התשובה את הנוהג החרדי של קבלת ה"הסכמות", כלומר ברכתם של רבנים חרדים, בין היתר גם בפתיחות רבות של ספרים ל"חיזוק" והחזרה בתשובה.

המנהיגים, המחזירים בתשובה, מאמצים מתוך החרדיות גינוני מנהיגות מסוימים ומצד אחר גם שואבים מעולם המזוהה עם חילוניות. במורכבות זו וכן באמביוולנטיות זו נעוץ החידוש שמציגה מנהיגות התשובה.

דמויות הזדהות חדשות

עולם התשובה מייצר מחדש את הזהות הדתית, את האמונה בהשגחה האלוהית בניגוד לתפיסה של מקריות ואת הבחירה בדרך אחת על פני אחרת. אחד המנגנונים המרכזיים ליצירת הזהות החדשה הוא העמדת דמויות להזדהות וחיכוך.⁴¹ עולם התשובה מציב, למשל, דמויות הזדהות חדשות, שאינן באות רק מהעולם החרדי על דמויות הרבנים שלו. בפרט, נעשית ההזמנה להזדהות מתוך הפצה ושכפול של סיפורים אישיים על חזרה בתשובה.⁴² "היהודי הזה מנצח בקונצרטים מפורסם מאוד, אתם תשמעו אותו איך הוא חזר בתשובה" – כך הציג הרב אמנון יצחק עולה חדש מרוסיה שעלה לבמה לספר את סיפורו האישי: "טוב להגיע לרב כשאתה בריא עשיר וצעיר מאשר להגיע אליו כשאתה חולה עני וזקן... אני מופיע

בכל העולם עם כל מיני תזמורות ומקהלות, הכל היה לי ולא היה לי כלום... היום אני לומד גמרא... בבית אין עצבות, רק שמחה, ילדים שרים, מתחבקים, שמחים", סיפר בהתרגשות במבטא רוסי.⁴³ צעיר ממוצא ספרדי, סיפר במהלך הרצאה של הרב אמנון יצחק: "למדתי בישיבה מאז שאני מכיר את עצמי עד גיל 14, למדתי גמרא, למדתי תורה... אחר כך עזבתי את הישיבה ויצאתי לעולם החילוני... ואני מבית מסורתי, בית דתי... לאט לאט התקלקלתי, הורדתי את הכיפה, התחלתי ללכת לדיסקוטקים, פאבים, שיער ארוך, עגילים, התחלתי לעבוד אבל לא ראיתי מזה כלום... הפסדתי המון כסף בעסקים... [מאז שחזרתי בתשובה] אני מבקש כל מיני דברים ואני רואה שזה מגיע לי... לפני כן ביקשתי כל מיני דברים ואף אחד לא הסתכל עלי... אני רואה שיש משהו ששומר עלי... יש הרבה דברים שקרו לי ואני רואה ששמרו עלי חזק מלמעלה."⁴⁴

בכנסים, בסמינרים, בחוגי בית, בערוצי הקודש ברדיו, בקלטות אודיו ווידאו ובאתרי האינטרנט ממוחזרים אינספור סיפורים אישיים. סיפורי חיים אלה מסופרים על ידי גברים ונשים, עולים וותיקים, מבוגרים וצעירים, אשכנזים וספרדים, אנונימיים ומפורסמים, כאלו שגדלו בית "מסורתי" וכאלו ש"לא ידעו כלל מהי יהדות", על ידי מי שהכיר את האור בדרך "רציונלית" ועל ידי מי שנסיים וחוויות מסטיות הובילו אותו או אותה לחזור בתשובה, על ידי מי שנסע להודו לאחר הצבא ועל ידי מי שוויתר על כך. נדמה שכל מי שמבקש להתחיל להתחזק או שכבר נמצא חודשים ושנים בתהליך ההתחזקות יוכל למצוא בסיפורים אלה דמויות איתן יוכל להזדהות. סביר להניח שכל מתחזק יכול למצוא סיפור אישי ה"מתאים" פחות או יותר לסיפור חייו שלו ואולם לא פחות חשובה היא ההבניה הקולקטיבית המזמינה לספר מחדש את סיפור החיים ולהיכנס למסלול של חיפוש ושינוי דתי. פופולריות במיוחד בסיפורים האישיים הללו הן דמויות מהאליטה החילונית – מדענים, אנשי צבא מיחידות מובחרות, אמנים, בדרנים וידועים למיניהם. מי שיגיע ל"ערב לתושבי הסביבה" מטעם "ערכים" ישמע כיצד ולמה חזרו בתשובה בעל מועדון משגשג (יוסף דן), במאי קולנוע מצליח (יהודה ברקן) או במאי תיאטרון מוכשר (איזו לייבוזיץ). נדמה שהמחזירים מבקשים לכסות כל נישה אליטיסטית בחברה הישראלית. המחזירים מייצגים את הנישנות השונות תוך הבלטה של היוקרה החברתית הכרוכה בהן. כך מועבר סיפור אישי אל הזירה הציבורית והופך למשאב קולקטיבי עבור המחזירים בתשובה. הסיפור משמש לא רק כמשל ודוגמא לחוזרים בתשובה, אלא גם להאדרת תנועת החזרה בתשובה עצמה.⁴⁵

מרבית הסיפורים האישיים הם בעלי מבנה נרטיבי דיכוטומי של "לפני" ו"אחרי" (ראו ליבליך, זילבר ותובל-משיח 1995). בדרך כלל יספר החוזר בתשובה על חיים נטולי משמעות, "מוות רוחני", בעיות בזוגיות, במשפחה ופרנסה מהן סבל לפני שחזר בתשובה ואחר כך יספר על השינוי הדרמטי שחל בחייו בעקבות מהפך או הפתעה כל שהם. מוטיב של טראומה (אישית בדרך כלל) חוזר אף הוא רבות בסיפורים הללו: חזרה בתשובה מתוארת כבאה בעקבות מחלה, סכנה או משבר כלכלי או בחיים הרומנטיים, אלה מתוארים פעמים רבות כ"מוות" ממש וניגודו ה"חיים" וההצלה. בנוסף, עולה בסיפורים רבים הניגוד שבין המדע והדת: מוטיב ההצלחה הדתית מוצג בחדות מול הממסד הרפואי שקצרה ידו מלהושיע.

ברבים מאירועי התשובה מושמעים סיפורים אישיים (המוקלטים ומופצים מאוחר יותר בקלטות), וחלקם מומחזים ממש כדרמה חיה: הסיפורים מוצגים בליווי אמצעי המחשה שונים – והתוצר מזכיר לא פעם מעין "פריק שואו" של סוף המאה התשע עשרה. אלו מעין מופעים של דמויות שונות ומשונות בפני קהל סקרן הצופה ב"אחרי" משמעותי. הקהל מקבל הופעה שניתן לכנותה "קרקסית" מתוך שהיא ממלאת את הממד התרבותי של הקרקס: דמות מופלאה, אחרת, מוצגת לעיני כל, אבל מדובר גם בדמות

הקרובה מספיק אל הקהל ו"מהפנטת אותו". ערב של ארגון "תכלית" בירושלים בנובמבר 2001 מדגים נקודה זו: הערב נפתח בסיפור אישי ארוך של יוצא קיבוץ שאותו נביא כאן בקיצור נמרץ: הבחור מספר שטייל במזרח, ביפן ובארצות אחרות, ולבסוף פגש וגר בצוותא עם אישה יפאנית, גויה. הבחור מוסיף ומספר כי נפגש עם מרכז חב"ד, ומדגיש את השפעתה של חברתו היפנית – דווקא היא, כך הסיפור, החלה לגלות עניין רב ביהדות – ודרבנה אותו להעמיק בשורשיו היהודים. לבסוף החל הבחור לחזור בתשובה, נפרד מחברתו וחזר לארץ. מבלי שידע על כך, הגיעה גם חברתו היפאנית לארץ, והתגיירה. "באורח פלא" הפגישו ביניהם שדכנים, מחזירים בתשובה, והם התחתנו. תוך כדי שהבחור מספר את הסיפור, וכשמתח בקהל גובר ביחס לדמות המדומיינת של האישה שבסיפור (ברבים מהסיפורים מתפקדת דמות נשית ברקע סיפורם של הגברים), צועדת אשתו היפאנית של המספר ממעמקי האולם אל הבמה, והיא חובקת בזרועותיה את בנם הקטן. תווי פניה האוריינטליים של האישה מדגישים את מוטיב הטרנספורמציה העמוקה הגלום בסיפור, מן המזרח למערב, מחילונויות (ומגויות) לדתיות (וליהדות). המספר, אשתו ובנם עומדים עתה נרגשים על הבמה. פרי הבטן של החזרה בתשובה הוא אחד משיאי הסיפור, והילד כמעט ומונף אל על. הסיפור כולו הינו הקדמה לשיאו המתוכנן של הערב – התגלמות, כאן ועכשיו, בטקס (כעין התגלות נוצרית של רוח הקודש אצל אוונגליסטים נוצרים), של "ההחלטה" לחזור בתשובה, של הקבלה, של המחוייבות. המתח גובר באולם. האישה היפאנית לוחשת משהו באזני המספר, וזה פונה לקהל ומסביר כי "אשתי תשמח מאוד לשים עכשיו כיסוי ראש למישהי מן הקהל שתחליט עכשיו לחזור בתשובה. אנא, אני מאוד מבקש". אחרי היסוסים ומבטים חוזרים לעבר האגף בקהל שבו יושבות הנשים, דוחקות הללו באחת מהן, צעירה, לעלות לבמה. "תעלי, תעלי, אל תפחדי", הן אומרות לה. הצעירה עולה אל הבמה. הגיורת "היפנית" – האחר האולטימטיבי – מכסה בבד חום את שיערה של הצעירה הישראלית הנרגשת, לקול תשואות הקהל.

מארגני הערב המדובר של ארגון "תכלית" לא הסתפקו בסיפורם של יוצא הקיבוץ והגיורת היפאנית (הזוג מופיע בערבים של ארגון "תכלית" בכל רחבי הארץ). סיפור אישי דרמטי נוסף התגלם לעיני הקהל באותו ערב וגם אותו נספר בקיצור: היה זה סיפורו של לוחם מג"ב שנפצע קשה מירי פלשתינאי בשכונת גילה בירושלים. הסיפור מועבר בתחילה באמצעות סרט ווידאו ערוך. תמונות של בני המשפחה לפני פציעתו מלמדים כי הלוחם ובני משפחתו היו חילוניים באורחות חייהם. לאחר מכן מופיעות תמונות של שכונת גילה תחת התקפת הירי מהכפר בית ג'אלה, ונשמעות זעקות אמבולנסים שהגיעו לאסוף את הפצוע. רופא כירורג, המרואיין על רקע הכניסה לחדר המיון של בית החולים הדסה, מספר כי לוחם המג"ב הגיע לבית החולים במצב של מוות קליני. מילותיו של הרופא – "הוא היה מת" – משומעות שוב ושוב. אכן, זו אמירה סימבולית חשובה עבור המחזירים בתשובה. היא מתאימה יפה לדפוס הנרטיבי שהם מטפחים – זוהי החזרה הניסית מהמוות לחיים, והיא כרוכה בטבורה לחזרה בתשובה, להתחברות אל החיים האמיתיים לעומת המוות שבחיי החילונויות. בגמר הסרט מוזמנת אמו של הלוחם לעלות לבמה ולספר לקהל על השיקום של בנה. האמא מופיעה בכיסוי ראש. (שכני בקהל לוחש לשכנו מן הצד השני: "זאת היא, זאת היא מהסרט, ראית איזה תספורת קוצים היה לה בסרט?"). לבסוף, לצלילי מוסיקה דרמטית, צועד גם בנה, לוחם המג"ב עצמו, כיפה לבנה וחדשה לראשו, במורד האולם לעבר הבמה – לקול תשואות הקהל המופתע והנרגש. תמצית דבריו של הלוחם: הבנתי את ההשגחה האלוהית שהיתה לי, שניצלתי ממוות. רק אלוהים הוא שיכול להציל ממוות. הרופאים עצמם הודו שהייתי מת בעצם. ומאז שהתחלתי לקיים מצוות, מספר הלוחם, הכל השתנה.

ההסתמכות על סיפורים אישיים של חוזרים בתשובה מהווה ערעור על הסדר החברתי החרדי המוכר. החוזרים בתשובה אינם מייצגים בהכרח אליטה חברתית, ובוודאי שמקור כוחם אינו בידע בתורה, למדנות או צדיקות בקיום מצוות. כהמשך למנהיגות שאיננה מבוססת על למדנות בתורה, עלתה בעולם התשובה קרנם של ילדים אוטיסטים (Bilu and Goodman 1997) או אנשים שחוו מוות קליני, כמקור לידע וכסמכות המוכיחה את אמיתות התורה.⁴⁶ הקלטות הללו נפוצות גם בעולם החרדי עצמו – ועשויות להניע שינויים בהיררכיה החברתית החרדית.⁴⁷

תרי"ג מצוות?: הפרקטיקה הדתית

השניות של עולם התשובה בין העולם החרדי לעולם החילוני באה לידי ביטוי גם בפרקטיקה הדתית עצמה. מצד אחד מדגיש עולם התשובה, ברוח חרדית קלאסית, את קיום המצוות. בו בזמן, עולם התשובה מייצר עשייה דתית וקאנון ספרותי חדשים ומדגיש את חשיבות הפצת הבשורה על פני הלימוד. זאת ועוד, תקשורת ההמונים מחליפה את מקומה של המילה הכתובה בתיווך החוויה הדתית, ונוצרת תרבות פנאי וקהילה דתית חדשה של החוזרים בתשובה.

קיום מצוות

ההשפעה החרדית על עולם התשובה בולטת בדגש המושם על עשייה מדוקדקת של המצוות בניגוד לדתיות המעוגנת ב"אמונה" (ראו על דו"ח גוטמן 1993 ביחס ל"חילונים" בישראל אצל Liebman & Katz 1997), או בקיום מצוות חלקי (ביחס ל"מסורתיות" ראו למשל: שוקד 1984). חלקים גדולים בעולם התשובה מאמצים באדיקות את הרעיון החרדי-דתי-יהודי של "נעשה ונשמע". מחזירים בתשובה מדגישים כי חשוב שקודם כל יבצע החילוני, או המבקש "להתחזק" אקט דתי כלשהו, אף אם איננו מבין עדיין את משמעותו. הפעלת לחץ על ה"חילונים" לקיים מצוות נתפסת בעצמה כמצווה חשובה בעולם התשובה (ועליה זוכים לשכר משמים). קיום מצווה נתפס אף כחשוב יותר מהכוונה ומהאמונה שמאחוריה. קיום המצווה נתפס כמוביל בעצמו לשינוי בתפיסת העולם של החילוני.

עולם התשובה מחדש פרקטיקות דתיות על ידי תהליכי בחירה והדגשה: מספר הלכות נתפסות כחשובות במיוחד עבור הדתי המתחיל. כך למשל, ניתן למצוא באתר האינטרנט של הרב אמנון יצחק קישור מיוחד שיביא את הגולש המתחזק לקרוא את הלכות ה"השכמה", "נטילת ידיים", "ברכות" ועוד. בולט עוד כי כדי להביא את המתחזק לקיים מצוות, יצר עולם התשובה למעשה פרקטיקות דתיות חדשות: טקסים המבליטים את בחירתו של היחיד בדרך התורה באמצעות אקט דתי משמעותי הנעשה לעיני כל באותם מקומות בהן מתרחשות ההרצאות והדרשות ומתוך כוחו המשכנע של המחזיר בתשובה, המנהיג. במקרים רבים מדובר במעין "טקסי מעבר" שמסמנים שלב ראשוני בנטישת העולם החילוני. בעזרת הקהל דורש/משכנע הדרשן (הרב אמנון יצחק ידוע בכך במיוחד) כמה בחורים לעלות לבמה, שם נגזו שיערם ומוסרים העגילים. ביטוי לאקט הדתי הוא עטיפת הגוף מחדש ואף יצירת האבחנה הדתית שבין גברים לנשים: על הגברים מולבש הטלית הקטן, על הבגדים, ואילו הנשים מתבקשות לשים כסוי ראש. לעיתים זורקים הרב ועוזריו שקיות עם טלית קטן אל קהל הגברים ושקיות עם כסויי ראש מבד לעבר קהל הנשים. טקסים אלה הופכים למודלים חדשים של התנהגות לשינוי דתי. הטקסים הפומביים מסמנים לחוזרים פוטנציאלים מהי "דרך החזרה". אדגיש שוב: הפומביות של הטקס, כמו גם השימוש

שעושים המחזירים בתשובה בקהילה או בקהל כדי להפעיל לחץ על היחיד⁴⁸ אינם זרים לתפיסות חרדיות של דתיות כעניין פומבי המעוגן במרחב שבין היחיד לקהילה. ואולם, זוהי דרך חדשה שאומנם מובילה אל החרדיות ומתאימה, אולי לרוח החרדית, ואולם דרך כזו לא סומנה על ידי החרדים עצמם. גם בסמינרים השונים להחזרה בתשובה חוזרת התימה החרדית של ה"עשייה" (ראו גם גודמן בדפוס). במידה זו או אחרת מתמקדים הסמינרים בעשייה דתית, ולא רק בהרצאות. כך למשל, כפי שהזכרתי בסמינרים של "אסנט" בולטת עשייה המשלבת בין חרדיות לרוח העידן החדש (מצד אחד, תפילה בבית כנסת, טבילה במקווה האר"י, עליה לתורה, ברכה על הלחם והיין ולימוד תורה ותניא, ומצד שני, תרגול מדיטציה והילינג). עיקרון ה"נעשה ונשמע" התבטא בצורה בולטת גם בשיחות שקיימנו עם רבים מהמחזירים והחוזרים בתשובה. "אכפת לך לשים כיפה?", "רוצה לברך על השתיה?", שאלו/דרשו מאתנו רבים מהם כאשר התארחנו בביתם. אחד מדרשני "ערכים" הגדיל ועשה כאשר התארחנו בביתו בשעת ליל מאוחרת, ובלחץ גדול ובשכנוע חוזר ונשנה "הכריח" את יוני לקחת עמו הביתה "נְטָלָה", כלי מפלסטיק בעל ידית שמשמש למצוות "נטילת ידיים" בבוקר ולפני הארוחות.⁴⁹ נדגיש כי המחזירים בתשובה אינם מתרכזים בהסבר משמעות נטילת הידיים, הכיפה או הברכה. חשוב להם קודם כל שה"חילונית" ייקבל על עצמו" כלשונם לבצע את המצווה.

הרחבת מגוון דרכי העשייה הדתית

בד בבד עם שימת הדגש על מילוי המצוות הדתיות המקובלות בעולם החרדי, ניכרת בעולם התשובה הרחבה של מגוון דרכי העשייה הדתית. הפעילות הדתית בסמינר "אסנט" של חב"ד הינה דוגמה בולטת לכך. החידוש בעשייה הדתית בסמינר "אסנט" נובע מן החיבור בין תורות המזרח ובין היהדות. בניגוד ל"הוכחות" הרציונליות והמדעיות השכיחות בשיח של "ערכים" והרב אמנון יצחק לדוגמה, חלק גדול מן הסמינר מוקדש להתחברות אל היהדות מתוך חוויה אישית, רגשית ומדטיבית ומתוך התנסות מעשית בפרקטיקות דתיות מסטיות. הדגש הוא על שינוי התודעה. כך מחברים המארגנים בין חוויות המתקשרות ל"ניו-אייג'י" והחסידות של המאה השמונה עשרה, בטרם התמסדה לתוך חצרות ענקיות בנות אלפי חברים. "מטרת האדם היא להפוך את ה'אני' ל'אין' שבים ואומרים המרצים בסמינר "אסנט", ומצטטים את הבעש"ט לפיו עלינו להזיז בשה"כ י אחת, תזוזה שתחולל את השינוי כולו. כדי לקלוט את הקדושה ולהתחבר ל"רוחניות", מסבירים המרצים, צריך האדם להפוך את עצמו ל"כלי ריק" (מושג מרכזי בשיח של "אסנט"). האדם משול לכוס: בהיותה הפוכה, היא איננה מסוגלת לקלוט לתוכה דבר; אך נהפוך אותה, והיא תהיה לכלי קיבול שיוכל לקלוט קדושה ורוחניות. אמירות מסוג הזה מתקשרות כמובן לא רק לחסידות ולבעל שם טוב, אלא לתורות מזרחיות פופולריות כיום במערב, ובמיוחד לבודהיזם. צעירים ישראלים שנחשפו במהלך ה"טיול הגדול" למזרח לרעיון שיש לשאוף לביטול האגו, והתנסו בחוויות כגון מדיטציה, עשיים "להתחבר" ליהדות, לחסידות ולתורת הסוד, כפי שהן מוצגות בסמינר "אסנט". ואכן, כמה ממשתתפים הסימנר סיפרו כי הם תרגלו פרקטיקות מזרחיות, כמו מדיטציה ויוגה, במטרה "לרוקן את המחשבה".

ביום השני של הסמינר תרגלו משתתפיו מדיטציה במהלך טיול רגלי בנוף הקסום של ההרים סביב צפת. המדריך היה רועי לנדסברג, אשר לימד במשך שנים במכללה לרפואה אלטרנטיבית 'רידמן' (בי"ס לטיפול אלטרנטיבי העוסק במדיטציות, הילינג, תקשור, ריפוי דרך חלומות ועוד). בנקודת נוף מוצלת התבקשו באי הסמינר לשבת בחצי גורן סביב המדריך הרוחני, שהנחה אותם למצוא נקודה נוחה לשיבה,

להשתדל לא לזוז, לנשום עמוק, למלא את הריאות באוויר ו"להוציא החוצה את הפסולת". בקול רגוע ושקט קרא המדריך לנסות להתעלם מקולות חימוניים ומהפרעות חיצוניות, להקשיב לנשימותיהם, ולהתרכז רק בנשימות ובפנימיות שלהם, תוך ניסיון להתחבר לקדושה והכנסתה פנימה, ללב. אחר כך התבקשו לדמיין באופן אסוציאטיבי את אחת מאותיות הא-ב העברי, לראות אותה נגד עיניהם ו"להכניס אותה ללבם הפתוח". המשתתפים עצמו עיניים וכמעט ולא זעו, האווירה הייתה שקטה ו"רוחנית". כמה מבאי הסמינר סיפרו מאוחר יותר ליוני שהמדיטציה הייתה מוצלחת ושהם די "נכנסו" אליה. לאחר כ-20 דקות של מדיטציה קבוצתית זו, הם נקראו לחזור אט-אט למצב תודעה רגיל ולפתוח את העיניים. בהמשך הטיול בוצעה מדיטציה נוספת, "מדיטציה בתנועה". בהנחייתו של המדריך הרוחני צעדו משתתפי הסמינר בשבילי ההרים בצורה "זורמת, רכה ושפופה" (כדברי המדריך), תוך שהם שומרים על שתיקה, ומתרכזים איש-איש בנשימותו ובפנימיותו ב"ניסיון לבטל את האגו" וליצור כלי ריק שיוכל להכיל את "רוחניות המקום" ואת ה"אינסוף".⁵⁰ המשתתפים גם ערכו טיול בצפת, במהלכו התבקשו "להרגיש את רוחניות המקום" (אין כמובן טקס חרדי מוכר שזוה), ובהקשר אחר התבקשו להקשיב ול"התחבר" למוסיקה "אלוהית". אין מדובר כמובן בשלילה או החלפה של הדתיות החרדית, החסידית במקרה זה. במשולב עם פעילויות בנוסח "העידן החדש", התנסו באי הסמינר בתפילה בבית כנסת, בעליה לתורה, באמירת ברכות על הלחם והיין במהלך ארוחת הערב, השתתפו ב"התוועדות" נוסח חב"ד ובה התבקש יוני למזוג יין, לספר סיפורים ולצחוק.⁵¹ המשתתפים ביקרו גם בקברי צדיקים, קראו שם תהילים, טבלו במקווה האר"י, וכן למדו מעט תורה ותניא. השילוב בין פרקטיקה דתית-חרדית מוכרת, לבין מנהגים וטקסים ברוח "העידן החדש", שילוב המתקבל בטבעיות גמורה בסמינר "אסנט", מסמן שינוי במרחב העשייה הדתית. אדגיש כי מרבית הפרקטיקות הדתיות החדשות מסמנות בעצמן לא דווקא שינוי בנורמות התנהגות, אלא ביחוד בשינוי חווייתי – דגש על התרכזות ביחיד, בגופו ובתודעתו ובחוויות הנוצרות כתוצאה מהפרקטיקות הדתיות החדשות שהוא או היא מתבקשים לקיימן. דווקא לאור הדגש היהודי על התנהגות דתית הלכתית כמגלמת את הדת, וכפי שהראיתי למעלה - חשוב לשים לב כי ייחודה של החוויה הדתית החדשה איננו רק, ואינו מגולם דווקא, בחידוש התנהגותי, אלא ברציונל המודרני או הפוסט מודרני הניתן למצוות.

"המבשר" לעומת התלמיד החכם

בעוד האידיאל החרדי הוא זה של התלמיד החכם, המקדיש כל עתותיו ללימוד, אחת המצוות החשובות ביותר בעולם התשובה היא "ההפצה" של בשורת התשובה לקהל הרחב. "צו השעה – קירוב רחוקים. הגיע העת להתעורר, כל אחד יכול וצריך לתרום פעילות לטובת עם ישראל. אנו פונים אליכם על פי הוראת גדולי הדור שליט"א לשתף את כל הכוחות בעם ישראל הרוצה להתקרב לתורה וזקוק לתמיכה הכוונה וייעוץ. לצורך זה הוקם מרכז מידע יהדות המרכז את כל הפועלים בשטח לעזרה וקירוב, אנו מפנים אליהם, לפי רצונם ויכולתם לפעול באזור מגוריהם, כך שכל אחד יכול להשתתף ולעזור במשהו". דברים אלה נכתבו בעלון המופץ בזירות החזרה בתשובה ע"י "מרכז מידע ליהדות" שמטרתו לרכז חלק מהפעילות הענפה בעולם התשובה ל"קירוב רחוקים".⁵² ואכן, אחד הערכים, ושמה נאמר אחת המצוות החדשות והחשובות ביותר בעולם התשובה הוא "ההפצה". חשיבות עליונה מוענקת בעולם התשובה להפצת היהדות, ולמאמץ שיש להשקיע כדי "לחזק" ו"לקרב" חילונים, מתלבטים למיניהם, "דתילונים" (מסורתיים או בעלי הכיפות סרוגות), בלשונו של הרב אמנון יצחק, "מתחזקים", ואפילו חרדים

"אורגניליים". המחזירים והחוזרים בתשובה רואים בכך לעיתים את תרומתם הייחודית לחרדים. רענון שהם מציעים לשגרה הדתית. "אתה חושב שאדם חרדי לא צריך להתחזק? אתה יודע כמה שומעים אותו [את הרב אמנון יצחק] בבני ברק, חרדים מבטן ומלידה – שומעים... אדם חייב לעבוד כל הזמן על עצמו והרב אמנון יצחק נותן תשובות לכולם", אמר לנו עוזרו האישי של הרב יצחק.⁵³ המושגים "קירוב לבבות", "קירוב רחוקים" ו"הפצת האמת" הם מהמושגים הבולטים בקרב דרשני התשובה וה"מתחזקים".

בחסידות חב"ד נודעת ל"הפצה" משמעות גדולה במיוחד. חסידי חב"ד מקימים דוכנים בתחנות מרכזיות, ברחובות ראשיים של ערים ובמרכזי קניות, לזכות גברים חילוניים במצוות הנחת תפילין. בימי שישי, למשל, יוצאים חוזרים בתשובה טריים משיבת חב"ד ברמת אביב כדי להציע לעוברים ושבים באזור קניון רמת אביב נרות לשבת, לחלק עלונים עם דברי "מלך המשיח" ולהעניק הזדמנות להניח תפילין "למי שעדיין לא הניח היום".

ה"הפצה" היא ערך מרכזי ביותר גם בקרב חסידי ברסלב, ובעיקר בקרב מי שעושים את צעדיהם הראשונים בעולם התשובה. בהרצאה השבועית שנותן לתלמידיו הרב ארוש, רבה של ישיבת "חוט של חסד" הירושלמית (הוא עצמו למד בישיבת "שובו בנים" הברסלבית), חוזר הרב ומדגיש שלושה נושאים עיקריים: החשיבות "להתבודד" עם הקדוש-ברוך-הוא לפחות למשך שעה אחת ביממה, החשיבות לעבוד את ה' בשמחה, וחשיבותה של ה"הפצה". שליחי ההפצה של חסידות ברסלב הפכו מראה מוכר – בחורים מלאי התלהבות מחלקים חוברות, קלטות וספרים מטעם ברסלב ברחובות העיר ובצמתים מרכזיים בערים שונות בארץ, וזאת תמורת "סכום סמלי"; "נחנחים" - חבורות בחורים הלבושים בבגדים לבנים וחובשים כיפה לבנה גדולה מקפצים לצלילי מוסיקה בחוצות הערים, תוך שהם מציעים לקהל הרחב לקנות את ספריו של רבי נחמן מברסלב.⁵⁴

ארגון "ערכים" שם גם הוא דגש גדול על הפצה. פעיליו אינם מחלקים קלטות בצמתים ואינם רוקדים בחוצות העיר שכן מאמציו מופנים להפצת היהדות באמצעות ספינת הדגל של "ערכים" – הסמינרים. פעילות זו ממומנת ברובה באמצעות תרומות וגיוס כספים באירועים חד-פעמיים, שבהם מודגשת שוב ושוב חשיבותם של הסמינרים "כדי להציל נפשות תועות ומסכנות".

גם את חסידיו של הרב אמנון יצחק ניתן לפגוש ברחובות הערים, שם הם מחלקים קלטות אודיו ווידאו של הופעות הרב, חינוך. גיליונו הראשון של "חידושופר" (אוגוסט 2002), עלונה של תנועת "שופר" בהנהגת הרב אמנון יצחק, הקדיש כתבה מיוחדת לשאלתיאל, האחראי על מבצעי חלוקת הקלטות ב"שופר". בגיליון נכתב: "ארגון 'שופר' הוקם במטרה להפיץ יהדות. חלוקת הקלטות הינה טקטיקה אחת מני רבות, המרכיבה פזל אסטרטגי של הארגון. המטרה החשובה הינה חשיפה מקסימלית של מידע רב, בנושאי יהדות רבים עפ"י המקורות הנאמנים, שאינם מגיעים לציבור הרחב וזאת, ע"י התאמת התכנים וחומרי החלוקה בהתאם למאפייני קהל היעד".

מתחזקים רבים נוטלים חלק בכמה זירות של החזרה בתשובה, בכולן מודגשת חשיבות ההפצה. רבים שהלכו להרצאות של הרב אמנון יצחק, היו גם בסמינר של "ערכים", או הסכימו ברצון להניח תפילין בדוכן של חב"ד, ובכל הזדמנות הודגש שחשוב להפיץ את היהדות ו"לקרב את הרחוקים". ה"מתחזק" מקבל מסר זה בהרצאות, בכנסים, בסמינרים, בחוברות, בקלטות ובאינטרנט.⁵⁵

ברוח הטיעון המפורסם של וובר שקשר בין פעילות כלכלית קפיטליסטית בעידן המודרני ובין אתוס דתי פרוטסטנטי של גאולה אישית, ניתן לראות גם כאן כיצד הפרקטיקה של עולם התשובה משלבת בין

הגאולה האישית הדתית ובין ההצלחה הכלכלית. ההפצה והבשורה יוצרים בבת אחת דרישה כלכלית ואתוס דתי חדש. 'שופר', למשל, מפרט בפרוספקט המחולק לקהל בהרצאות של הרב יצחק, לתמוך באמצעות הוראת קבע באחת מבין שש התוכניות שמטרתן הפצה ו"זיכוי הרבים". ה"הפצה" היא מצווה כשאר המצוות ועקרון שכר ועונש חל לפיכך גם עליה. למי שיחתום, למשל, על "תוכנית חי כפליים" מובטח הן "שכר בעולם הבא" (כי הוא עוסק בזיכוי הרבים ללא הפסקה) והן "שכר בעולם הזה" (סופשבוע עם הרב אמנון יצחק חיים, עליה לקברות צדיקים חיים ומשלוח קלטות ווידאו או ספרים חיים).

חוזרים בתשובה טריים מקדישים אנרגיות רבות כדי להפיץ יהדות ו"לקרב" עוד ועוד רחוקים. "כשאני מקרב יהודים ומלמד אותם מה זה שבת אני ממלא את תפקידי העולם הזה", הסביר לנו שדרן של אחת מ"תחנות הקודש". האנרגיה המושקעת ב"הפצה" והחשיבות שיש לה עשויות לבוא פעמים רבות על חשבון העיון וההתעמקות בדף הגמרא. דברים שאמר לנו אחד משדרני הרדיו ב"תחנות הקודש" ממחישים עד כמה מרכזי ערך ה"הפצה" בקרב החוזרים בתשובה, ועד כמה הוא עשוי להוות תחליף לערך העליון המקובל בחברה החרדית ה"קלאסית" – לימוד התורה וביצור מעמדו של התלמיד חכם. יתירה מזו, דבריו מצביעים על מורכבות וסתירה בתוך עולם התשובה: מצד אחד שואפים בעלי התשובה לאידיאל החרדי, אך מצד שני הם מקיימים אורח חיים השונה מאידיאל זה ומאמצים השקפת עולם של התפשטות והתרחבות השונה מההשקפה המסורתית והמתגוננת של העולם החרדי. כך אמר אותו שדרן-דרשן: "אם תיקח את מאה שערים לדוגמה – ראית פעם את נטורי קרתא יוצאים לעולם החילוני? ראית פעם מישהו מהם מתווכח עם החילונים? ... ראית פעם מישהו חוץ מאמנון יצחק, חוץ מערכים? זה קומץ קטן יחסית. מה עם הדתיים שם? לפי היהדות זה לא בסדר... אלא מה – הם יבואו ויסבירו [החרדים ממאה שערים]: 'אני לא יודע להתמודד איתו [עם החילוני], בשאלה הראשונה הוא יפיל אותי, אם אני הולך ליפול, אין לי מצווה להתעסק איתו'... אף אבא [מהחרדים] לא יסכן את הילד שלו... [אבל] זיכוי הרבים זה חובה – זה המצווה הגדולה בכל המצוות שבתורה לקרב יהודים, אבל לא כל אדם ראוי לזה". כאשר שאלנו אם יש לו ביקורת על החברה החרדית נחשפה המורכבות והאמביוולנטיות של השקפת עולמו: "רגע, אולי חסרתי משהו, אתה צודק: המצווה הגדולה שעולה על כולן מכל המצוות בלי וויכוח בכלל זה תלמוד תורה, אדם שיושב ועוסק בתורה, לומד תורה – [זה] כנגד כל המצוות, הוא שם את הכל [שאר המצוות] בצד, מתקדם הכל, בזכות זה כל העולם חי ... זה המצווה הכי גדולה ... זה חשוב שהם ילמדו ... והעוסק במצווה פטור ממצווה ... אין טענה [כלפי האברכים] למעשה... אבל כשקמים יותר מדי על היהדות, והיהדות עומדת להינזק והחרדים לא יסגרו את הגמרא, לא יסגרו את הגמרא – פה עלולים להיטבע, כל הלומדי תורה, כולל הרבנים ביחד".

בהקשר למעמדו של הלימוד לעומת הפצת הבשורה, מעניין לציין כי המחזירים בתשובה גם מייצרים מעין קאנון ספרותי דתי חדש. בתרבות היהודית שבה לספר מעמד כה חשוב יש ליצירתו של קאנון שכזה חשיבות גדולה בייצורה של קהילת מאמינים חדשה. הרב אמנון יצחק למשל מרבה להזכיר שורה של ספרים מסוימים שהופכת אותם למעין קאנון דתי, ספריה שימושית קטנה עבור החוזרים בתשובה. ספרים אלה הם במיוחד "הזוהר הקדוש", הרמח"ל, ה"חפץ חיים" וספריו של עובדיה יוסף.⁵⁶

אמצעי תקשורת מודרניים והחוויה הדתית

במידה רבה מחליפים אמצעי התקשורת המודרניים בעולם התשובה את המילה הכתובה בעולם החרדי, כאמצעי המרכזי ליצירת קשר בין אדם ויהדותו, בין היהודי ואלוהיו וכמקור לחוויה הדתית בכלל. בזמן שהמסר המועבר בהם שולל במידה רבה את העולם החילוני, הרי שהמדיום בו מועבר המסר הינו חילוני במובהק. ההתנגדות של העולם החרדי לטלביזיה, לרדיו ואף למחשב ידועה. והנה, בעולם התשובה משמשים כל אלה ככלי עיקרי להבאת השינוי המיוחל, ולשמירת קשר וחיזוק מתמשך של החוזרים בתשובה. "קלטת יכולה להגיע לכל מקום בעולם", הסביר אבי ועקנין, עוזרו האישי של הרב יצחק, "... היום הרבה אנשים חוזרים בתשובה מקלטות, אני אישית חזרתי מקלטת, הפקידה שלי היום חרדית – חזרה, אחי – חזר מקלטת... סתם אנשים שנמצאים מסביבי, אני מכיר לפחות עשרות – בידיים, בידיים – עם קלטת של הרב אמנון יצחק... אנשים נוסעים היום הרבה בכבישים, ואצלנו במדינה יש הרבה פקקים, תקועים, אז הוא שם קלטת". ערכה של 10 קלטות ווידאו המהווה תמצית של כל הקלטות האחרות, שנערכה באופן אישי על-ידי הרב יצחק ונקראה "מיני סמינר" נמכרת במחיר מבצע של 100 ₪ ומחולקת פעמים רבות בחינם בסיום הרצאותיו.⁵⁷ "מיני סמינר נותן לך חתך ברוב, בכל הנושאים שיש... כדי לקבל תשובה... יש אנשים שלא מסוגלים לשבת ארבעה ימים, והסמינר [של "ערכים"] הוא עוד שלושה חודשים... אז עד שילכו לסמינר בינתיים יחזרו בשאלה מאתיים פעם... בינתיים החיים זורמים להם, התאוות זורמים להם, היצרים רודפים אחד אחרי השני, בינתיים בן אדם נופל בדרך, אז המיני סמינר בא לתת לו תשובה לשאלות שקיימות באותו רגע... לכל אדם יש את הרגע שבו בורא עולם פותח לו את הדלת [להכרת האמת]", הסביר לנו עוזרו האישי של הרב יצחק. קשה שלא לחשוב על המספר האגדי-סמלי הכרוך בקלטות הללו והמהדהד כסמכות תיאולוגית עליונה: 10 הקלטות עומדות באסוציאציה בולטת לעשרת הדיברות. נדמה שכפי שמשא רבנו הביא את דבר ה' לעם ישראל באמצעות לוחות הברית והתורה בכתב ובע"פ, כך הרב יצחק הביא את התורה לעם ישראל באמצעות קלטות האודיו והווידאו שלו. לא ייפלא, אפוא, שהרב יצחק אומר ששמיעת קלטות כמוה כלימוד תורה⁵⁸ ומצהיר שהוראת קבע לקניית קלטות משמעותה לימוד תורה ו"זיכוי הרבים". באתר האינטרנט שלו מספר הרב כיצד נאלצו אנשי "שופר" להגניב בתחבולות קלטות של הרב למקומות שסירבו להכניסן, כאילו היו אלה גווילי תורה שהפצתן בדרכי תחבולה שימרה את יהדות התפוצות. החיבור בין קלטות ובין התורה אימננטי למפעל התשובה של הרב יצחק ומהווה אולי את עיקרו: "אין שום צל של ספק ואף אחד לא יכול להכחיש... העובדה היא שמאז שזה קם [מפעל פרטי של "שופר" לייצור קלטות]... והופצו מיליונים, עובדה שהתשובה עלתה בעשרות אחוזים", אמר עוזרו האישי של הרב (ראו גם: קפלן 1995). הקלטות של הרב אמנון יצחק משמשות ערוץ מרכזי להוביל ולהדריך בדרך של חזרה בתשובה.⁵⁹ קלטת האודיו ואחר כך גם הווידאו הופכת בת לווייה של החוזר בתשובה בדומה לזמינותו של הספר, האובייקט החרדי המרכזי של תהליכי שינוי עצמי.⁶⁰

במקביל לקלטות נעשה שימוש רב ב"ערוצי הקודש" ולאחרונה אף באינטרנט, כאמצעים להפצת מסר התשובה ולשמירת הקשר בין המתחזק לבין המחזירים בתשובה. קישור מאתר האינטרנט של הרב יצחק מוביל לעשרות מגילונותיו של עיתון שבועי מטעמו של בית מדרש בבני ברק, המכילים מאות סוגיות הלכתיות בנושאים שונים. דרשנים רבים מארגונים שונים המופיעים בכנסים וסמינרים מקבלים הזדמנות להשמיע את דבריהם בערוצי הקודש ברדיו. אין מדובר בעניינים טכניים גרידא כפי שאולי מציגים אותם המחזירים בתשובה בעצמם. נראה כי הטכנולוגיה המודרנית משנה את הדתיות עצמה:

היא משנה את מהות הקשר בין המתחזק ובין דמויות המנהיגות של הקהילה החדשה של החזרה בתשובה והיא משנה את עצם חווייתו הדתית מהסתמכות על טקסטים מקודשים להסתמכות על דרשות והרצאות של מחזירים בתשובה.

"תרבות פנאי" חדשה

עולם התשובה מייצר פעילות חברתית עניפה: כאמור מדובר בערבי בידור, הרצאות, חוגי בית, כנסים, סמינרים. כיצד יש לכנות את הפעילויות שמארגנים מחזירים בתשובה? האם אלו ערבי "בידור", "לימוד", "דרשות", "תפילה", "טקסים דתיים", "מופעים"? נראה כי יש בערבים הללו מכל הדברים הללו (ראו גם גודמן ובילו בהכנה). האירועים האלו שואבים השראתם הן מהעולם ה"חרדי" והן מהעולם ה"חילוני". כשמשווים אותם לאירועים חרדיים רואים כי יש בהם הרבה מן החידוש, הנגזר דווקא מאירועים דומים בקרב חילונים. ניתן אולי לכנות אירועים כאלה כמייצרים "תרבות פנאי" חלופית לחילוניות או כממשיכה ומייצרת אותה מחדש ברוח חרדית (ראו גם El-Or and Neria in preparation).

המודעות המבשרות על אירועי התשובה מתפרסמות גם בשכונות חילוניות או מעורבות והן מופנות לקהל הרחב. ואולם מי שיגיע, למשל, לאחד הכנסים של הרב אמנון יצחק או של ארגון "ערכים" יבחין מיד שרובו המוחלט של הקהל מורכב ממי שנראה ולבוש – במושגים ישראליים המסמנים זהויות חברתיות בעזרת קודי לבוש שונים – כ"דתי" (חובש כיפה) או "חרדי" (בלבוש שחור לבן, כלומר מכנסיים כהות, בעיקר שחורות וחולצה לבנה). אפילו בסמינרים, הנמשכים 3-4 ימים, רוב המשתתפים כבר "חזרו בתשובה", ונראים דתיים או חרדים לכל דבר. בעלי כיפות וחובשות מטפחות מגיעים, מנשקים את המזוזה בכניסה לאולם ומתפצלים עפ"י אזורי הישיבה המסומנים "גברים" ו"נשים". רבים מגיעים בקבוצות קטנות ובעיקר הנשים. לשם מה, אם כך, הם מגיעים לאירועי החזרה בתשובה? מטרתן של פעילויות אלה היא "לחזק את האמונה של החוזר בתשובה", "לסתום לו חורים" כפי שהסביר אחד הפעילים. בניגוד להבניה פופולרית שכיחה של חזרה בתשובה כשינוי פתאומי וחד, בעקבות מאורע דרמטי, התמונה העולה משיחות שקיימנו עם מתחזקים וחוזרים בתשובה היא שונה. רבים דיברו על חזרה בתשובה כעל תהליך מתמשך של שינוי. זהו תהליך שמתואר בידי המחזירים והחוזרים כתיקון עצמי, שינוי ועיצוב מחדש לאור האידיאל הדתי המבוקש. רבים דיברו בהקשר זה על צורך בתדלוק מתמיד של החזרה בתשובה, וכן על תהליך של שיפור עצמי, מה שכונה בפייהם "תיקון המידות". השינוי העצמי הפנימי מתאים יפה הן לרעיון הפסיכולוגי הפופולרי במאה העשרים של עבודה עצמית, והן לדגש החרדי, בהשפעת תנועת המוסר, של תיקון אישי קפדני ונמשך. שיחה שהייתה ליוני עם אחת מהבאות להרצאה של הרב יצחק בבית ברבור ממחישה יפה מהי "התחזקות" לגבי חלק מהמתחזקים, ובמיוחד לגבי אלה שעדיין לא אימצו בצורה ברורה וסוחפת את אורח החיים החרדי. האישה התייעצה עם המוכר בדוכן למכירת קלטות הוידאו של הרב יצחק אילו קלטות כדאי לקנות, והכירה רבות מהקלטות שהוצעו שם למכירה. בתשובה לשאלתו של יוני, הסבירה שהיא קונה את הקלטות בשביל בעלה שנהג לצפות בקלטות של הרב ולהתחזק מהן, אך – כך הסבירה – כעבור כמה ימים מתפוגגת השפעתן ואז היא צריכה לקנות לו קלטות חדשות כדי שיתחזק שוב. לאירועי החזרה בתשובה יש אם כן פונקציה חשובה בתיחזוק, תדלוק, והעמקה של תהליך החזרה בתשובה. הם מיועדים למי שמתחזקים לא פחות, ואולי יותר, משהם מיועדים לחילונים גמורים.

הדרך בה אמורים אירועים אלה לתחזק את החזרה בתשובה היא ייחודית לעולם התשובה, שכן היא משלבת בין פעילות אינטלקטואלית, רוחנית ובידורית. פעילויות אלה הן חלק ממה שניתן לכנות תרבות פנאי של מתחזקים. ערבים אלה מהווים תחליף למנהגי הביילוי של העולם החילוני (קולנוע, בית קפה), שכבר אינם מתאימים, או יקרים מדי, עבור קהל החוזרים בתשובה. ערבים אלו גם מסמנים בהקשר של עולם הזהויות הדתיות והחילוניות בישראל אפשרות של זהות אחרת שאינה חילונית אך גם אינה חרדית בהכרח. מאפיין חשוב של אירועים כאלה הוא עצם העיסוק בנקודת הגבול שבין חילוניות וחרדיות. כך למשל, בכינוס "ערכים" בפורים תשס"ב הועלתה הצגה של שלישיית חוזרים בתשובה שקוראים לעצמם חברי "הופה הולה" ("זאת הצגה, חבל על זמן", הסבירה לי המזכירה שביקשה למכור לי כרטיס), הופיעו מספר זמרים (כולם חוזרים בתשובה, ובהם אבי טולדנו), ויהודה ברקן הראה קטעים מ"המצלמה הנסתרת" המפורסמת שלו, וסיפר כיצד ולמה חזר בתשובה.⁶¹ בד בבד עם הפונקציה הבידורית של הערב,⁶² הוא גם היה גדוש במסרים שנועדו "לחזק" את הבאים. בערבי החזרה בתשובה ש"ערכים" מקיים ברחבי הארץ, הועסקו בשנה האחרונה שני צוותי שחקנים,⁶³ מספר זמרים, מספר רבנים היודעים להלהיב ולהצחיק את הקהל (כגון הרב מיכאל לסרי) בבדיחות, וקוסם אחד. הקהל מקשיב לסיפורים אישיים על חזרה בתשובה, צוחק מהבדיחות,⁶⁴ נהנה מהצגה⁶⁵ או מפעלולי הקוסם.

להרצאותיו של הרב אמנון יצחק – מלבד המטרה להחזיר בתשובה את החילונים ואת המהססים ולחזק עוד יותר את החוזרים בתשובה – פונקציה בידורית ברורה. ערבים בהם מופיע הרב אמנון יצחק אינם נתפסים כערבי "דרשות" או "הרצאות" אלא כ"מופעי בידור". "אתה הולך להופעה של הרב?" שאל את יוני המוכר בפיצוחיה בכפר סבא, מספר רחובות מהמקום בו הרצה הרב אמנון יצחק באותו ערב. כשהרב אמנון (כך מכנים אותו חסידיו) מגיע לעיר כולם יודעים על כך. מודעות החוצות המבשרות על הופעתו הקריבה נתלות ברחבי העיר,⁶⁶ לא פעם מדובר בלוחות המודעות הציבוריים, לצד הזמנות להופעה של אביב גפן, ברי סחרוף ושאר אומנים חילוניים. בדומה לקהל של "ערכים", גם קהלו של הרב אמנון בנוי רובו ככולו על מתחזקים, חוזרים בתשובה, שלבושם מסמן אותם כדתיים/חרדים. גם בהרצאותיו נהוגה החלוקה לאזורי ישיבה – כזו היוצרת את החרדיות, את ההבחנה בין קודש לחול באמצעות הבחנת המיגדר, כלומר הפרדה שבין "גברים" ו"נשים". גם בהרצאותיו נדיר יהיה לצפות במישהו הנכנס לאולם מבלי לנשק את המזוזה.⁶⁷ הרב אמנון ידוע ביכולתו לרתק את הקהל, להצחיק אותו, לתת לו "גוד טיים". בכך הוא מספק למתחזקים תחליף לבידור שמציע להם העולם החילוני – הופעות מוסיקה במועדונים, סרט בקניון, סטנד-אפ ב"צוותא" וכד'. כאשר הרב שם דגש על התנצחויות פילוסופיות ותיאולוגיות על חשבון הפן הבידורי של הרצאתו, מגיב הקהל מיידית – בדרך כלל באדישות, בשעמום, בריבוי שיחות והסתובבות ברחבי האולם. כך בהרצאה בבית ברבור הופנו אל הרב כמה שאלות בנושא הסתירה שבין דטרמיניזם ובחירה חופשית (דוגמת "איך יכול להיות שה' מעניש אותנו אם הוא זה שקובע את כל העבר, ההווה והעתיד?"), ובנושא מוסריותו של האל. הרב יצחק השיב לשאלות ברצינות ובאריכות, אבל הקהל התחיל להשתעמם, לזוז על הכיסאות, לצאת החוצה להפסקה ולדבר עם השכנים. נראה היה שחלק גדול מהקהל לא בא "לחשוב" אלא ליהנות על פי תוכנית מוכרת לו זה מכבר.

הרב אמנון יצחק מודע כמובן למרכיב הבידורי שבהרצאותיו ואף מדגיש אותו בגאוה. "משעשע ומרתק כאחד וכרגיל משאיר חיוך רחב על פני הצופה, קלטת חובה בכל בית",⁶⁸ נכתב על גבה של אחת מקלטות הוידאו שהוא מפיץ. אכן, עבור רבים מהמשתתפים, התפקיד הבידורי של אירועי החזרה בתשובה הוא ראשון במעלה. מספר נערים שהגיעו מבית שמש למסיבת פורים בבנייני האומה בירושלים

שערך "ערכים" קבלו באוזני יוני ש"ערכים" בסך הכל "מנסה לעשות עלינו כסף". הם הגיעו, כך סיפרו, כדי לראות את "הופה הולה", אך נתקעו בערב ארוך ומשעמם שכל מטרתו לקחת כסף מאנשים. לדבריהם, "אמנון יצחק הרבה יותר טוב".

פונקציה נוספת של אירועי ההחזרה בתשובה היא מתן דיווח מעין חדשותי מפרספקטיבה דתית על האירועים. כך הוצג לקהל בערב של ארגון "תכלית", סרט ערוך וארוך המדווח בלשון עיתונאית על הפלת מגדלי התאומים. בערב "ערכים" הוזמן הקהל להשתתף בטיול וירטואלי ב"עולם", כלומר במזרח הרחוק, יעד נחשק ל"טיול הגדול" של צעירים ישראלים אחרי צבא. הסרט דיווח על פעילות "ערכים" במזרח הרחוק. וכך נכתב על גבי הקלטת "קפיצה קטנה לקנדה" של הרב אמנון יצחק: "לראשונה, הרב אמנון יצחק שליט"א בהופעת בכורה במונטריאול. בקלטת זו תצטרפו לסיבוב ההופעות האחרון בארה"ב וקנדה, הפעם אנו במונטריאול, אחת הערים היפות ביבשת אמריקה, נתחיל במסע קצר מלווה בצילומים יפהפיים במרחבי קנדה, ונצטרף להרצאה מאלפת ומשעשעת במיוחד, במלון "שרתון" המפואר".

אין להבין מכך שכנסים וסמינרים אלה מיועדים רק לבדר את הקהל או שזוהי מטרתם העיקרית. נהפוך הוא. מטרתם הישירה בעיני המחזירים בתשובה לפחות היא לחזק את החוזרים בתשובה ולהשפיע על כל מי שאינו מקיים מצוות, ונתפס עדיין כחילוני ל"חזור בתשובה" – ובייחוד הכוונה היא להתחיל לשמור מצוות. דווקא לאור המאמץ לכוון את המשתתפים לאורח חיים והשקפת עולם המוצגת כחרדית, מעניין לשים לב למורכבות של ערבים אלה. מצד אחד הם מנסים לדחוף את קהל היעד שלהם לעבר אורח החיים וההשקפה החרדית, ואולם מצד אחר הם מציעים חלופה לחרדיות ה"קלאסית". המארגנים כאילו אומרים לקהל שניתן ללמוד מהי "יהדות", וכיצד צריך לנהוג יהודי לא רק ע"י השתתפות בשיעור תורה או ע"י לימוד גמרא בישיבה, אלא גם ע"י השתתפות בכנס מהנה, מבדר, וכן – גם מחזק. במילים אחרות, דוגמאות אלה ואחרות חשובות לא רק להבנת הפונקציות השונות והמגוונות כשלעצמן של ערבי התשובה. הן מלמדות על משמעותם הרחבה בתוך עולם הזהויות בישראל. הן מראות כי אירועי ההחזרה בתשובה הם חלק מתרבות הפנאי והבילוי האלטרנטיבית שמציעים המחזירים בתשובה. במקביל לאורח החיים החרדי אליו מטיפים המחזירים בתשובה (לימוד תורה, רישום הילדים לבתי ספר תורניים וכו') מספקים המחזירים בתשובה לחסידיהם תרבות בילוי חדשה השאובה, מחקה, או מקבילה לעולם ה"חילוני" (הצגות, סטאנד-אפ, מוזיקה, קליפים וכו'). המחזירים בתשובה עצמם מגלמים תפקיד כפול – רבנים מצד אחד, ובדרנים, "כוכבים" מצד שני. הפעילות החברתית המיוצרת בפעילויות החזרה בתשובה מעצבת עולם דתי-חברתי חדש, השונה מעולם חברתי דתי/חרדי "קלאסי". משפחה חרדית ממאה שערים לא תשלב בדרך כלל בפעילויות הפנאי שלה סמינר או מופע קסמים. מעניין גם כי הקשר לעולם התשובה או לפעילויות של מחזירים בתשובה נמשך לעיתים גם אצל בני דור שני לתשובה, כאלה ש"נולדו בתשובה". רבים מהזוגות או בני הנוער שהגיעו לערבים הללו, ושנראו לנו חרדים ולבושים כחרדים מכף רגל עד ראש התבררו בתשובה לשאלותינו כבנים (בוגרים) של חוזרים בתשובה. משיחות עם משתתפים במופעים אלה עולה עוד כי חלק גדול מהקהל מגיע בתדירות כזו או אחרת לאירועים של ארגוני החזרה בתשובה שונים. החוזרים בתשובה או המתחזקים מוצאים, אפוא, הנאה, בידור וחיזוק גם בסמינרים שמארגן "ערכים", גם ב"סוף שבוע עם הרב אמנון יצחק" המתקיים אחת לכמה שבועות במלון יוקרתי והמיועד, כך מסבירה המרכזנית בארגון "שופר", ארגונו של הרב אמנון יצחק, ל"מי שכבר חזר בתשובה". כפי שחילוני עשוי ללכת בחודש אחד גם לסרט, גם להצגה וגם לבית קפה עשוי מתחזק ללכת בחודש אחד לדרשה של הרב

אמנון יצחק, להצגה קומית מטעם "ערכים" ולהרצאה בנושא קבלה. ייתכן אפילו שמדי כמה חודשים הוא ילך בגפו או עם משפחתו לאחד מסופי השבוע שמציעים "ערכים", "אסנטי", או "שופר".

שלל הפעילויות הללו מהווה, אפוא, תרבות פנאי דתית מסוג חדש, שהיא חלק מעולם דתי-חברתי השונה מהעולם הדתי-חברתי החרדי. זוהי, כאמור, פעילות פרדוקסלית: מצד אחד היא ממשיכה כל העת לסמן את החרדיות כאידיאל, אך בו בזמן היא מקיימת כאמור בפועל דתיות מסוג שונה.

קהילת המתחזקים והחוזרים בתשובה

התמונה המתקבלת של פעילות ההחזרה בתשובה ישראל סביב האלף השני הינה של זירה חברתית גדושה במנהיגים, דרשנים, מרצים, ארגונים ופעילויות. לכאורה מטרתה העיקרית של פעילות זו היא להעביר חילונים מן החילוניות או המסורתיות אל אורח החיים והקהילה החרדית. לכאורה, האידיאל הוא השתייכות של החוזר בתשובה אל קהילה חרדית קיימת. ואולם, נראה כי הארגונים הללו יוצרים בעצמם מעין קהילות המחברות בין קהל חבריהן סביב פעילויות ואורח חיים משותף שאינו חרדי ואינו חילוני, אלא ייחודי לעולם התשובה.⁶⁹ הארגונים יוצרים תנועה דתית חברתית של "החזרה בתשובה" שבתוכה נוצרות ומיוצרות קהילות שמבקשות לא רק לכוון את המשתתפים לקהילות אחרות (חרדיות), אלא להכיל בתוכן את היחידים המשתתפים באירועים שהן מארגנות. קהילות אלה שואפות להידמות לקהילות חרדיות שונות, ספרדיות, אשכנזיות-חסידיות או אשכנזיות-ליטאיות, אבל גם מהוות בפועל סוגים (או דגמים) חדשים המפירים זהות חרדית מוכרת או יוצרים זהויות חרדיות חדשות, תוך מיזוג של יסודות שונים מתוך קהילות חרדיות שונות.

תהליך זה של יצירת קהילות חדשות קשור גם למרחק החברתי שמעמידים חרדים מלידה כלפי החוזרים בתשובה. המרחק קיים גם לגבי מי ש"נולד בתשובה", כלומר דור שני לחוזרים, כאלה שאינם "בני נידה" על פי ההגדרות החרדיות (ראו Kaplan 2001). גם בני הדור השני אינם נחשבים חרדים במאת האחוזים והשידוך לו יזכו לא יהיה בדרך כלל עם חרדים, לפחות לא עם האליטות החרדיות. מדריך בסמינר ערכים תיאר באוזנינו כי המהלך של השתלבות בעולם החרדי הושלם מבחינתו רק במעבר לבני ברק ומגורים בה במשך שנים רבות, כולל אימוץ הלבוש החרדי המלא על פי קודי הלבוש הליטאיים. ואולם, אז הוסיף וסיפר לנו, בכאב ובמבוכת מה, כיצד בשידוך של בתו היא מוגדרת "בוא נאמר" כך אמר, "שמונים אחוז חרדי". בורסת השידוכין החרדית משקללת היטב את מוצאם ומשפחתם של המבקשים להינשא. ערכה של בתו של החוזר בתשובה במשך שנים רבות, נופל עדיין מערכה של חרדית שנולדה לחרדי מלידה.

גם מצדם של החוזרים בתשובה יש העדפה ליצירת מרחב חברתי ייחודי, שאיננו חרדי במובהק. אף שהמתחזקים שואפים להיות כמה שיותר דתיים ורואים בחרדיות אידיאל, הם מזדהים פעמים רבות לא רק עם רבנים וצדיקים שלמדו או לומדים תורה, גמרא, מבוקר על ליל. הם נוטים להזדהות ולהתחבר עם מי שסיפור חייו דומה לשלהם. תרבות הפנאי הדתית החדשה, המבוססת על הליכה לכנסים, הרצאות וסמינרים מחזקת את תחושת היחידים הללו שהם לא לבד בעולם אלא חלק מקהילה בלתי פורמלית. ועם זאת, חוזרים ומחזירים בתשובה קשורים זה לזה באופנים שונים ויוצרים קבוצות חברתיות משותפות. ההתחברות של היחידים הללו נעשית באמצעות קשרי משפחה, יחסי שכנות, בכנס, בסמינר, במהלך טיול למזרח, בהופעת מוסיקה, ובמיוחד בשיבות של חוזרים בתשובה. גם למאמצי שידוכין -- באמצעות שדכנים ורבנים המקשרים בין ישיבות של חוזרים בתשובה וחוזרות בתשובה -- תפקיד חשוב. חוזרים

בתשובה משתתפים במגוון פעילויות המאורגנות על ידי מסגרות שונות. עבורם אין סתירה בין "יציאה" לערב בידורי מטעם "ערכים" ובין "יציאה" לערב בידורי מטעם הרב אמנון יצחק. אמנם, מדובר בקהילות ארעיות במובן מה, אשר נשענות על חברים אשר זמן רב נמצאים ב"תהליך". אין כאן השתייכויות נוקשות ובלעדיות. ובו בזמן, האינטנסיביות של המפגשים והקשרים בין חוזרים בתשובה מייצרים תחושה חזקה של קהילה. הקהל הרב המגיע להרצאות מוכיח לכל הבאים כי יש רבים כמותם. הדברים הבאים, שנאמרו בהתרגשות רבה ע"י צעיר במהלך הרצאתו של אמנון יצחק בבנייני האומה בירושלים ממחישים היטב תחושה קהילתית זו: "באתי לפה היום לא לשמוע את הדברים שלך [פונה לרב יצחק], אנתנו שומעים אותם בבתים [באמצעות קלטות הווידאו]. באתי לראות שאני לא טועה, אם הייתי רואה אחד או שניים הייתי אומר בואני אני משוגע – כל אלה משוגעים, אני שואל [פונה לקהל בהתרגשות]: 'אתם משוגעים?' [תשובת הקהל]: לא!, [פונה לקהל]: 'אתם חושבים שאני משוגע?' [תשובת הקהל]: לא!". ההזדהות הזאת והקשרים בין החוזרים בתשובה מתקיימים, מתחזקים ומתמידים, כפי שהזכרתי לעיל, גם בזכות מנהיגים שצמחו בתוך עולם התשובה ואשר ממשיכים לרכז סביבם עדות מעריצים וחסידים.

אדגיש כי החידוש ב"קהילות" של מחזירים וחוזרים בתשובה נובע ממורכבותן: הן שואבות ומושפעות מהעולם החרדי אותו הן מסמנות כאידיאל, אך גם מהעולם החילוני אותו הן מסמנות כ"אחר", ואף כ"אויב". אופיין המורכב נובע לא רק מן הכוונות המפורשות של יוצריהן, אלא גם מדפוסי פעילותן שמושפעים מקבוצות חרדיות מסוימות ולא מאחרות, כמו גם מעולם חילוני. קהילות של חוזרים בתשובה מגדירות מחדש את מושג ה"קהילה". לא מדובר רק על קהילות סגורות יחסית של חוזרים בתשובה כמו, למשל, קהילות של חסידויות ברסלב או חב"ד, או קהילות שנוסדו סביב תורת הקבלה כמו "קהילת הרב ברג" וקהילת "בני ברוך", אלא בקהילות אמורפיות יותר שמתאפיינות בגבולות מטושטשים ופרוצים, בהשתייכות חלקית ורבת פנים (באותה מידה הם גם שייכים לארגונים וקהילות נוספות). קהילות שחבריהן לא בהכרח "מודעים" לכך שהם חלק מ"קהילה" כלשהי. בכל זאת, ישנם ביטויים שונים לכך שאכן הזירה החברתית הנוצרת ומיוצרת היא "קהילה" עקב קיומו של עולם חברתי משותף, מדומיין וממשי הנוצר ומיוצר בהן. עולם זה בנוי ומכוון בידי ארגונים ועמותות המעסיקים מאות עובדים קבועים המתפרנסים פרנסה מלאה או חלקית מ"החזרה בתשובה" (כולל דרשנים, מדריכים, שחקנים, מארגנים, אנשי קול, תאורה, מחשבים, מפרסמים, מזכירות, מפיצים, עובדי תחזוקה, מרכזנים, אורזים, נהגים ועוד). החיבור לקהילה מחוזק עוד בעזרת הרגשת שותפות גורל בין המתחזקים. זוהי גם קהילת דוברים חדשה, השותפה ליצירת שיח ייחודי לחוזרים בתשובה.⁷⁰ באותה מידה, גם המוסיקה של החוזרים בתשובה ייחודית ומשלבת בין לחנים פופולריים הלקוחים מהעולם החילוני עם מילים חדשות המתאימות לעולם התשובה, לעולם ה"קודש". מגמה כזו אמנם אינה מתרחשת רק בעולם התשובה. כך נוהגים גם בעולם החרדי, בסמינר "בית יעקב", למשל. ואולם, דומה שהמגמה חריפה ובלטת יותר אצל המחזירים והחוזרים בתשובה.⁷¹ המשתתפים בערבי החזרה בתשובה גם מתבקשים לתמוך בכספם לאורך חודשים ושנים ארוכות בפעילויות השונות של החזרה בתשובה. התשלומים הללו מהווים תמיכה כלכלית משמעותית בארגונים הללו, ובו בזמן הם גם יוצרים חיבור נמשך של היחיד עם פעילותו של הארגון ותחושת "שייכות" עם קהילת התומכים בחזרה בתשובה.

החזרה בתשובה כזהות דתית חדשה

בעשרים השנים האחרונות התעצם בישראל מאבק על הבכורה – על ההגמוניה – בין חילונים ודתיים/חרדים. לא עוד ברית היסטורית בין מפלגת העבודה למפד"ל ולא עוד הנחה ותקווה כי הדתיים ייטמעו בחילוניות או להפך – כי החילונים ייעשו איכשהו דתיים. התהום בין המחנות דווקא נראית כמעמיקה, ושתי הקבוצות חרדות להיטמעות שלהן בקבוצה המתחרה.⁷² עם זאת, למרות הדיכוטומיה והניגודים הפוליטיים החדים באתרים חברתיים שונים ובשיח הציבורי קיים גם טשטוש מעשי רב בין המחנות המנוגדים, ולעיתים אף שיתוף פעולה ביניהם. חרדים וחילונים כאחד חיים בתוך הקשר מודרני וטכנולוגי שמייצר לא רק אמצעים חדשים לביטויים של חילוניות ודתיות אלא מייצר בעצמו זהויות חדשות. שאיפתם הבלתי מוסווית של המחזירים בתשובה להוביל את קהלם לעברה של ה"חרדיות" מתאימה יפה לשיח הנפוץ אודות "מלחמת תרבות" בשיח החרדי/חילוני בישראל. שיח זה מבליט את הממדים הבינאריים (יהודי-דתי ניצב בניגוד עמוק לחילוני), מהותנות (יהודי הוא אך ורק מי שמקיים מצוות, חילוני הוא מי שאינו מקיים מצוות), לינאריות (כדי להיות יהודי אמיתי צריך לעזוב את העולם הקודם ולהשאיר את החילוניות מאחור, או: כדי להיות חילוני יש לנטוש את הדת). זהות כל קבוצה מודגשת, אפוא, כניגוד לקבוצה האחרת ובתוך כך גם מובלעת העובדה כי קיימות בישראל קבוצות דתיות וחילוניות שונות ומגוונות (ראו גודמן ויונה בהכנה). עולמם החברתי ותודעתם הדתית של המחזירים בתשובה והמתחזקים ובעיקר אלה הקרובים לעולם החרדי עשויים להיתפס, וכך הם נתפסים לעיתים גם בעיני עצמם, כזהים כמעט עם עולם חרדי. במאמר זה ניסיתי להראות את הממדים האמביוולנטיים והפרדוכסלים הכרוכים בעולם זה כפי שהוא עולה באירועים חברתיים שונים של ארגונים שונים שעוסקים בהחזרה בתשובה ומתוך שיחות וראיונות עם משתתפים באירועים הללו.

כפי שהזכרתי בפתח הדברים זהות פרדוכסלית שכזו עולה בקנה אחד עם תובנות וטיעונים חדשים ביחס לשאלות של זהות חברתית, כולל זהות דתית. מול גישות קלאסיות שראויות בזהות קטגוריה המגדירה באופן חד משמעי קבוצות חברתיות, פוליטיות ותרבותיות, הוצגו – בייחוד בעשור האחרון – גישות שטענו כי זהות היא תהליך, ולא מהות או תכונה של קבוצות. בהתאם לכך הודגש גם כי זהות הינה הטרוגנית, מורכבת ומליאת סתירות. הסובייקט האנושי מתואר כנתון בתנועה מתמדת ובלתי נשלמת (ראו: Sarup 1996: xv-xvi). בהקשרים אלה התגבש גם המונח פוליטיקה של זהויות. הכוונה היא לתהליכים מורכבים של כוח, משא ומתן ומאבק הכרוכים בעיצובה של זהות חברתית, גם כזאת שאינה מיוצגת בתוך שכזו בזירה הפוליטית הממוסדת, אלא מנסה – מתוך ביקורת ומאמץ – לפלס דרך בזירה הציבורית. זהויות כאלה כרוכות במאבק על זכויות והכרה מצד קבוצות או יחידים על רקע מעמדי, אתני, מגדרי, מיני, לאומי או דתי, וכולן נתפסות כחלק מהשדה "הפוליטי" במובנו הרחב. זהויות אלה הן, איפוא, חלק משדה חברתי של כוח ומאבק על לגיטימציה והכרה. זהויות, אם כן, הן ענין יחסי והן נמצאות בשלבים שונים של תהליכי גיבוש, ביטוי והכרה והן מתפתחות בין היתר מתוך המשא ומתן עם אפשרויות זהות אחרות. במאמר זה התרכזתי בזהות החרדית החדשה של המחזירים בתשובה ומתוך מאמץ לבחון כיצד היא מיוצרת מחדש. טענתי כי קהילות התשובה מקיימות פעילות עניפה ובה הולכות ומתגבשות זהויות חדשות, השונות מזהויות מוכרות וממוסדות. הזהות שמייצרים המחזירים בתשובה אינה חילונית, כמובן, אך גם אינה חרדית במובהק – אף כי לא תמיד הן עצמן ינסחו את זהותן באופן זה.

אין כאן בהכרח תקווה לסובלנות דתית מוגברת, לפלורליזם דווקא. המחזירים בתשובה מדגישים את המוחלטות של האמונה ואורח החיים להם הם מטיפים. מן הזהות המיוחדת שהם יוצרים לא יוצאת

בשורה של חיים משותפים מוצלחים יותר. המגמה לשנות את זהותם של מסורתיים וחילוניים מבטיחה דווקא המשך מאבקי זהויות חריפים בישראל. המסקנה העיקרית נוגעת בייחוד לצורך בתפיסה מורכבת יותר של תמונת הזהויות הדתיות-חילוניות בישראל. מחזירים בתשובה, לפחות אלה הקרובים דווקא לחרדיות ומטיפים להצטרפות לחרדיות מייצרים בידועין ושלא בידועין, אפשרויות דתיות חרדיות חדשות שאינן מתמזגות עם האפשרויות הקיימות. ניסיתי להראות כי קיימים מרחקים, פערים וזהויות חדשות שנוצרים בזירות החברתיות של המחזירים בתשובה, שרק חלקם חופפים או זהים לביטויים של הדתיות כפי שזו מעוצבת בידי חרדים, כולל זו הכרוכה בדתיות החרדית של ש"ס ופעיליה.

הערות

* עבודת השדה שעליה מבוסס המאמר נערכה בעזרת תמיכה כספית מטעם מרכז ספיר והיא בוצעה בעיקר במחצית הראשונה של שנת 2002. הראיונות והאירועים השונים הוקלטו רובם ככולם, וחלקם אף צולמו בווידיאו. המנהיגים והארגונים הגדולים העוסקים בהחזרה בתשובה מוזכרים בשם, ואולם שמות כל הפעילים בדויים. תודה לכל המרואיינים והארגונים אשר תרמו לנו מזמנם ואפשרו את המחקר. תודה מרובה לעוזר המחקר יוני צ'רניאבסקי על הסיוע, ועל שיתוף הפעולה לכל אורכו של המחקר והכתיבה, ולתמר זילבר על דו-שיח פורה.

1 אכן ישנם קשרים הדוקים בין החרדים בכלל וש"ס בפרט ובין תנועת התשובה. ישנם פעילים רבים בתנועת התשובה שפעילים גם בתנועת ש"ס, קיים שיתוף פעולה ותמיכה בין הגופים השונים ובינם לש"ס, גם קהליהם דומים וקיימות גם פעילויות חברתיות דומות. כך למשל, מוטיב חוזר בתנועת התשובה, והמתבטא גם בפעילותה של תנועת ש"ס בשנים האחרונות, הוא המאבק על הרישום למוסדות חינוך תורניים, בעיקר לרשת החינוך של ש"ס. מנהיגי תנועת התשובה זיהו שאחת הזירות החשובות ביותר להשפעה על דמותה של החברה הישראלית היא זירת החינוך. עצם הרישום למוסדות תורניים נתפס, איפוא, כמטרה עליונה, ודרשנים ומרצים בפעילויות שונות חוזרים ונדרשים לכך. בין תנועות התשובה ובין פעילות פוליטית מאורגנת יותר של תנועת ש"ס קיימת חפיפה – חלקית לפחות. למעשה, לא תמיד ברור מי מעסיק את מי ומי מכיל את מי. פעילות החזרה בתשובה מתוארת במחקר כ"מרכיב מהותי" של ש"ס המבקשת לצרף גייסות עממיים רחבים אל התנועה/מפלגה הפוליטית (פישר ובקרמן 2001: 323). אין לשלול תיאור כזה – בייחוד אם מצרפים אליו תהיות ביחס למשמעותה ומאפייניה של ה"חרדיות" של ש"ס וה"מזרחיות" שלה (שטרית 2001: 47, 28). חוקרים גם הצביעו על הפרדוקסליות והסתירות הפנימיות שמאפיינות את מה שכונה במחקר "חידת ש"ס". חידה זו פירושה תהיה על כוחה העולה ממערכת בחירות אחת לאחרת (והחמצת ניבוייה של התפתחות דרמטית זו בתקשורת ובמחקר) וכן מורכבותה הרבה של תנועת ש"ס והקושי להגדירה במונחים מקובלים (פלד 2001: 11). מחקרנו זה ממשיך, תוך דגשים חדשים, כמה מחקרים אחרים, כמו זה של ליאון (בדפוס) שתיאר וניתח מנקודת ראות אנתרופולוגית כמה מן הזירות החברתיות שבהן פועלת ש"ס, ובפרט קשר בין שאלות של הבניית הזהות החרדית המזרחית ובין כנסי התשובה. כמו כן ראו ניתוחה של ורסוג-רביד (2002).

2 ביחס למסורתיות שמוזהה בישראל בעיקר עם המזרחים ראו: דשן 1994, Shokeid 1984.

3 יחד עם זאת, לרוב לא נטו להדגיש את המימדים הפרדוקסליים והאמביוולנטיים שלה. מכלל זה יוצא מחקרה של אלאור (1990) על עולמן של נשים חרדיות, בייחוד עמ' 164-247.

4 מחקר זה מצטרף למחקרים אחרים שהולכים ומתפרסמים בשנים האחרונות על תהליכי שינוי ויצירה של זהויות דתיות בישראל (גודמן ויונה, בהכנה). אכן, עשרים השנים האחרונות עומדות בסימן של יצירת קבוצות דתיות חדשות בישראל. בהקשר היהודי לבדו המגוון רחב וכולל לא רק קבוצות דתיות הניזונות מן היהדות המסורתית, הקלסית, אלא גם קבוצות המאתגרות את תפיסת היהדות ההלכתית כאופציה אותנטית יחידה עבור יהודים בישראל. בין הקבוצות הללו נמנות קבוצות שונות ומגוונות, כמו למשל קבוצות של לומדים יהודים חילונים, יהודים משיחיים וקבוצות של נשים שמאניות יהודיות.

5 דוגמא לכך, טוען קפלן (למשל אצל דין 2002) היא האזנה של חרדים ליטאים אשכנזים לקלטות של המחזיר בתשובה, הרב אמנון יצחק. דוגמא למה שניתן לכנות "הדהוד הזהויות" – בין חזרה בתשובה, חילוניות וחרדיות בישראל, כלומר לקשרים הדיאלקטיים ביניהן – היא אזכור דבריו של קפלן אודות האזנה של חרדים "יקים אשכנזים" לקלטות של הרב אמנון יצחק בעמוד הבית באתר האינטרנט של "שופר" (www.shofar.net), ארגונו של הרב אמנון יצחק, יום לאחר פרסום ב"הארץ". בעולם החברתי התקשורתי שנוצר בישראל בשנים האחרונות נמצאות, אפוא, הזהויות השונות בתנועה מתמזות של השפעה, שיחה והשפעה הדדית. בהתאם לכך: ד"ר קימי קפלן חוקר המלמד באוניברסיטת בר אילן, שומר מצוות, אבל לא דווקא חרדי, מתראיין לעיתון חילוני, ומצוטט מייד באתר אינטרנט של חוזרים בתשובה, המתגאים, במסגרת השיח הפנימי שלהם עם ההגמוניה החרדית, כי הם משפיעים על האליטות החרדיות בזכות מפעל הקלטות הגדול של הרב אמנון יצחק.

6 ראו התחלות של מחקר זה אצל Kaplan 2001 וראו אצל אלאור 1990 : 210-215.

7 כאמור, הדיון בפרק זה מתנהל סביב זירות ההחזרה בתשובה המאתגרות את האידיאל החרדי בצורה סמויה ועקיפה. אתגורים או מאבקים כאלה קיימים גם בחברה החרדית עצמה, ולעיתים קבוצות חרדיות המתנגדות לחרדיות ליטאית קלאסית אף מרבות בפעילות של החזרה בתשובה. מחקר נוסף עשוי להתרכז בזירות הללו שמערערות בצורה ברורה ושקופה על מודל החרדיות הקלאסית, הליטאית, הן באמצעות הרטוריקה והן באמצעות הפרקטיקה הנהוגות בהן. הכוונה במיוחד לשתי החסידויות אליהם נמשכים בעלי תשובה רבים, חב"ד וברסלב, וכן לשתי קבוצות בולטות ללימוד תורת הקבלה, "המרכז לקבלה" בראשות הרב ברג ו"קבוצת בני ברוד" בראשות הרב לייטמן.

8 צילום "מושלם", החוזר פעמים רבות בסרטיו של הרב אמנון יצחק הוא של נער עם שיער ארוך (עדיף מחומצן או צבוע), בעל שני עגילים לפחות, וללא טלית קטן, שהופך בטקס מרגש ל"דתי" ומברך "שהחינו", ונענה בשאגות "אמן" מהקהל. הטקס המקביל עבור הנערה הוא של כיסוי הראש.

9 אבי ועקנין, שלדבריו חזר בתשובה בזכות הקלטת של הרב אמנון יצחק "למה באתי לעולם?", הצטייר בעינינו, וכך תיאר עצמו, כעוזרו האישי וכיועצו של הרב לעניינים כלכליים-ארגוניים.

10 מבחינה זו שונה הרב אמנון יצחק ממנהיגים חרדים המממשים רצונותיהם באמצעות עסקנים או פוליטיקאים עושי דברם; מצד אחר, מעניין לציין כי מבחינות שונות, אמנון יצחק הספרדי-מזרחי-תמני דומה ל"רבי" החסידי המעורב מאוד בפרטי החיים החברתיים והארגונים שאותם הוא מנהל.

11 בשימוש שהם עושים בטכנולוגיה המודרנית דומים מנהיגי התשובה למנכ"לים בכירים במשק מודרני. כאשר ביקשנו לראיין את הרבנים אלבו ויצחק, התבקשנו לשלוח תיאור של מטרת המחקר בפקס. אנשיו של הרב אמנון יצחק הציעו שנשלח את השאלות המתוכננות בפקס. אחרי כמה דחיות הוצע שניפגש עם תלמיד בכיר ונוכל לשמוע ממנו על הרב ועל פועלו. אצל הרב אלבו הועברנו לבסוף למזכירו האישי שלמעשה התברר כי אינו בכיר בסולם ההיררכיה במוסדות "אור החיים". בסופו של דבר לא הגענו לשיחה עם הרבנים עצמם.

12 המארגנים נזהרים שלא לחבר מיידית את הסמינר לחב"ד הממוסדת. שמה של חב"ד לא נזכר למשל בפרסומים אם כי חב"ד נוכחת מייד בבנין שבו נערך הסמינר בדמותן של כרזות חב"דיות. חב"ד גם נוכחת בדמותם של המדריכים וההזמנה להתארח בבית חב"די בשבת.

13 סמינר "אסנט" הוא דוגמה להיווצרותה של קהילה בעולם התשובה. חלק ממשותפי הסמינר (בו השתתף יוני) השתתפו כמה פעמים בסמינר דומה. חלקם הכירו זה את זה ואת צוות הסמינר. העובדה ש"מרכז אסנט" יושב במקום קבוע מהווה יתרון לאפשרות התהוותה של קהילה, תמיד ניתן להגיע לשם, לדבר עם הצוות ועם משתתפים נוספים.

14 יוני זכה לערוך איתו שיחה, שנסבה על עולם החסידות, דמות הצדיק והרבי מלובביץ', ועל הנושאים העיקריים הנידונים בסמינר "אסנט".

15 יש כאן גם אתגר לגייטמצייה של מנהיגי עולם התשובה, שכן כישרונם להוכיח את האמת מבסס את סמכותם שלהם עצמם (ואתייחס לכך בהמשך).

16 נראה שאין זה מקרה כי כמעט תמיד האקדמאים החוזרים בתשובה שייכים למדעי הטבע ולא למדעי הרוח או החברה. אפשר כי בהקשרה של המאה העשרים מדעי הטבע אינם מאתגרים את הדת ואינם מציעים אלטרנטיבה של תרבות חלופית חילונית כפי שמוצע בפרדיגמות של מדעי הרוח והחברה (הערה זו דורשת אכן מחקר נוסף, בייחוד אם נזכור את הפולמוס סביב תורתו של דרווין למשל).

17 כמו למשל ד"ר שלום סרברניק ויוני קלאזון מ"ערכים", או הרב אמנון יצחק, שלמד אף הוא (כנראה מ"ערכים") את השיח הזה.

18 מי שלא מתחיל לחזור בתשובה אחרי סמינר "ערכים" מודע לאמת ואינו יכול להתכחש לה, אומרים חוזרים ומחזירים בתשובה רבים. אך אין לו את הכוח והאומץ, הם מסבירים, לעשות סוף סוף את השינוי ולחזור בתשובה.

19 בסמינר "ערכים", כמו בעולם התשובה כולו יש נטייה ברורה לתפיסה דיכוטומית של המציאות.

20 הדברים בנויים על הגיון אריסטוטלי (שהוכנס לפילוסופיה היהודית בימי הביניים). למשל, שולחן נוצר לאחר שהוחלט לבנות אותו. תכליתו אינה אימננטית לו אלא נקבעת ע"י האדם.

21 הרצאות והתייחסויות לשיטת דילוג האותיות פופולריות במיוחד בעולם התשובה. גם הרב אמנון יצחק מרבה להתייחס אליה וכך גם בהרצאות של ארגון "ערכים". שיאו של ערב של ארגון "תכלית" בירושלים שבו השתתפתי היה בהרצאתו של רב שהתמחה בדילוגי אותיות המרמזים על כל מאורע היסטורי. הדרשן הראה כיצד רמזים בתורה פרטי מלחמת המפרץ, בחירתו של ביבי נתניהו, רצח רבין ועוד. ההרצאה שהתקיימה בסיומו של ערב מתיש שנמשך שעות רבות עוררה התפעלות רבה בקהל שרצה שהדרשן ימשיך עוד.

22 סיפור המסגרת הוא גיורם של הכוזרים אל היהדות – נרטיב של המרה ושינוי דתי.

23 הרב יצחק נוהג לערוך עם קהלו עסקאות בנוסח: "אם תבטיח ללמוד שעתיים ביום תורה אני אברך אותך וכל הקהל יענה אמן – אתה מסכים?". עסקאות ש"הוכיחו" את עצמן מתועדות ומופצות בקלטות הווידיאו ובאתר האינטרנט של "שופר".

24 ההפרדה בין הנשמה לגוף מעלה את סוגיית זיהוי רגע התחלת החיים האנושיים (כמו גם קביעת סופם), נושא שחוזר ועולה בכנסים והרצאות. השאלה הפילוסופית והאנתרופולוגית הופכת לשאלה אמפירית, לשאלה מדעית הניתנת למענה מדויק בידי אנשי המדע. הנשמה באה לעולם, כלומר, האדם הוא יצור אנושי כבר מרגע הביוץ. כדי להוכיח זאת מציג, למשל, הרב יצחק תוכנית טלוויזיה אמריקאית שבה "מוכיח" איש "מדעי", כי כבר בשלבו המוקדמים ביותר העובר הוא יצור אנושי. לפיכך, הפלה משמעותה רצח. בכנסים שונים של "ערכים" ואחרים, מחולקת קלטת או תקליטור מחשב המציג את פעילותה של האגודה למניעת הפלות, ומנהלה של האגודה אף מוזמן לתת הרצאות בערבים אלה.

25 ראה, למשל, בקלטת של הרב יצחק "האמת עומדת במבחן – א".

26 עם זאת, הרב יצחק מסרב להתייחס לנושא ה"דיבוקים" ולאמונה שהרב בצרי מסוגל להוציא דיבוקים מגופם של אנשים. ייתכן שישנו איזשהו מתח בינו ובין המקובל בצרי שביקש לבסס מעמדו בשנים האחרונות כמקובל מוביל. אפשר שהרב יצחק הנשען על חרדיות ליטאית מבקש להתרחק מהוויכוח הציבורי, כולל הוויכוח הפנים חרדי סביב עניין זה.

27 בהקשר של מרפא בעל כוחות מיוחדים שהצליח לחלץ חתימה של הרב עובדיה יוסף המברך את פועלו של המרפא והקורא לו לסייע גם לשי"ס במערכת הבחירות הקרובה, טען הרב בניזרי ברדיו בתוכנית האקטואליה של רשת ב' (2.12.02), בשמו של הרב עובדיה, כי למעשה מדובר בהטעיה, וכי הרב לא כתב בעצמו את המכתב וכי הוא מתנגד נחרצות "לכל הבאות, הבמות והבבות" למיניהם.

28 מצוטט אצל Neuman, Y., Bekerman, Z., Kaplan, A. (in press).

29 ראו קלטת מסי' 196 של הרב אמנון יצחק.

30 כך יוצא כי הביקורת שמתח פוקו על הבניית הרציונליות בתקופה המודרנית ועל מושג האמת בחברה המודרנית, תוך קשירתה לתהליכים היסטוריים בעזרת ניתוח שאותו כינה גיניאולוגי מהדהדת בתחומים שונים ורחוקים זה מזה. דוגמא לכך היא הניתוח ההיסטורי שערך פוקו (1986) למושג הפתולוגיה הנפשית בפסיכיאטריה ובפסיכולוגיה המודרנית בספרו "תולדות השיגעון בעידן התבונה". ניתן לטעון כי פירוק הקטגוריה של "הציונות" בידי המחזירים בתשובה במאמציהם לתקוף את ההגמוניה החילונית בישראל היא פעולה "גיניאולוגית" במונחיו של פוקו, גם אם היא נערכת באורח חד צדדי וסלקטיבי. האמת של הציונות, מבקשים המחזירים לטעון היא פרי תהליך היסטורי שביקש לייצר עבור היהודים תחלופה למסורת הדתית. ערכו של המחקר הגניאולוגי הוא ברלוונטיות שלו לשאלות של אמת חברתית, פוליטית ותרבותית בהווה.

31 כאשר התייג ב"צ את קיום הרצאה של הרב בהיכל התרבות (לאחר שפעילים חילוניים ניסו למנוע את הופעתו שם) שיבח הרב יצחק את החלטת בית המשפט והדגיש כי הופעותיו וחלוקת הקלטות שלו אינם בגדר כפייה דתית אלא בסך הכל מימוש של "זכות הציבור לדעת" ו"חופש הביטוי".

32 בקלטת שלום (בין יהודים) עכשיו – חלק א', בשליש הראשון.

33 הקשר בין צפייה בטלוויזיה ואלמות הוא מהנושאים המעניינים והנחקרים ביותר בקהילת חוקרי תקשורת ההמונים.

34 בשולי עולם התשובה המתואר כאן, או מוטב לציין, נמצאות גם קבוצות שבהם הסינקרטיזם בין יהדות ותורות מזרחיות דומיננטי עד שלא קל לשייכן ל"יהדות", ל"בודהיזם", או לכל קטגוריה אחרת. קבוצה כזאת היא למשל, קהילת ה"שייבשרם" שהוקמה ופועלת במצוקי דרגות.

35 המגמה המפייסת והאוניברסליסטית במובנה החרדי, של "כולנו יהודים", מתאימה יפה לטיעונו של הרב עובדיה יוסף הדוגל בהלכה ארץ ישראלית שישודה בר' יוסף קארו, "מרא דאתרה", הלכה שאמורה לבטל את המנהגים המקומיים של העדות המזרחיות השונות ואמורה למעשה לחייב גם את האשכנזים (ראו זוהר 2001). שאלה היא אם שאיפתו של הרב עובדיה באמת אוניברסליסטית או שהיא חלק מהמאבק בין ספרדים ואשכנזים? אחרי הקרע בתחילת שנות התשעים עם הרב ש"ך (המנהיג הילטאי האשכנזי שעמד בראשות ש"ס בתחילת דרכה) ועם צאתה של ש"ס לדרכה הספרדית הבלעדית בולט יותר כי כל קבוצה רוצה לגלם ולהוביל את ההגמוניה הדתית-חרדית.

36 הרב יצחק הרצה והפיץ את קלטותיו באירופה, בארה"ב ובקנדה.

37 תרומה היא עסקת חליפין. התורם מקבל ברכה מהרב הדגול והנערץ ובתורו הופך שותף במפעל התשובה. המתרימים מגדירים היטב באוזני הקהל כי הוא ממן בכל תרומה 5 משפחות חוזרות בתשובה בסמינר של חזרה בתשובה.

38 כתבה ב"השבע" על הרב יצחק מפורסמת באתר האינטרנט של "שופר".

39 בהרצאה של הרב אמנון יצחק ב"בית ברבור" בת"א, הוקדש חלקה הגדול לברכות פומביות שנתן הרב לכל מי שניגש אל המיקרופון שבצדי הבמה לבקש ברכה. הטקס הקבוע והמוכר היטב לקהל (גם מצפייה בקלטות הווידיאו) כולל ברכה של הרב. לעיתים הברכה מוצעת אחרי שנעשתה "עיסקה" בינו ובין המבקש ברכה, ואח"כ עונה הקהל "אמן" תוך שהוא מוחא כפיים.

40 גם מנהגי הלבוש וההופעה של רבני התשובה שונים מהרב ה"חרדי" הקלאסי. הרב אמנון יצחק, למשל, תימני במוצאו נוהג ללבוש גלימה ותרבוש בהתאמה ללבוש מסורתיים של חכמים תמנים.

41 על חשיבות "ההזדהות" כפעולה מתוכנת ליצירת זהות ראו Sarup 1996: 30-36. על ניתוח זה כדאי להוסיף את הפעולה הפוליטית שאנו מתארים כאן של ייצורן של דמויות הזדהויות עבור הצופים בהקשרים חברתיים ספציפיים.

42 מחקר על "זהות" בחמש עשרה השנים האחרונות מקשר בינה ובין הבנייתו של סיפור הניזון מחוויות אישיות וכן ממבנים נרטיביים קולקטיביים (ראו למשל: Sarup 1996: 14-27).

43 ראו קלטת מסי' 40 של הרב אמנון יצחק, "המדריך ליהודי בגלקסיה".

44 שם.

45 עולם התשובה מציע ל"מתחזקים" לא רק אידיאלים חדשים, אלא גם אליטות חדשות, ברוח חרדית. דרשני תשובה כריזמטיים, "גדולי התורה" וצדיקים מהעבר ובהווה הם תחליף לגיבורי התרבות החילונית ולאליטות החילוניות. כוכבי "תחנות הקודש" הם התחליף לכוכבי התקשורת החילונית. אורי זוהר ה"חדש" הוא התחליף לאורי זוהר ה"ישן".

46 הדבר עשוי להיות קשור גם לדגש האינדיבידואליסטי עליו עמדתי לעיל.

47 במהלך עבודת שדה אחרת שלי בקרב חרדים אשכנזים בירושלים שמעתי לא פעם על חרדים המקשיבים לסיפורים כגון אלה ונעזרים בהם.

48 בסמינר ערכים לוחצים המארגנים להיכנס להרצאות, לקיים מצוות כמו ברכת המזון ונטילת ידיים. לחץ מופעל גם בניסיון לחלץ מעין וידוי – "הודאה באמת". "אין ברירה" אלא להשתכנע מדברי הדרשנים, כי "האמת" היא בדת. הלחץ נוצר כביכול "מעצמו", לאור העובדה כי הרוב/כולם חושבים ונוהגים כך. בהרצאות הרב יצחק – קיים לחץ מסיבי של הקהל אם הרב מזהה פוטנציאל שבחור יוריד עגיל, ישים טלית קטן או אישה תתחייב לשים כיסוי ראש. הלחץ מובנה בדפוסים חוזרים, כמו מחיאות כפיים ושירת עידוד של הקהל.

49 הזמר החוזר בתשובה חזר וביקש מיוני ש"יקבל על עצמו" (מונח נפוץ בתהליך החזרה בתשובה), ליטול ידיו. מענין כי הזמר בחר לפנות דווקא ליוני ולא ליהודה ואפשר שהדבר קשור ל"מעטה המקצועי" או לגיל שבגללו חש נוח לפנות בדרישה/בקשה/הצעה זו דווקא ליוני שנראה לו "חשוף" יותר להשפעה.

50 כשהתבונן יוני במדריך הרוחני הלבוש כחרדי, ואשר התהלך באיטיות ובשפיות (והגיע אחרון לנקודת העצירה הבאה) לא ידע להחליט למי דמה יותר: לחסיד היהודי או לבודהיסט.

51 ב"התועדות" החב"דית מתקבצת חבורה של גברים לכמה שעות בהן אוכלים ושותים מכל טוב תוך השמעת סיפורים וניגונים.

52 ארגון זה מחפש אנשים שיהיו מוכנים "לקרב רחוקים" באחת מהדרכים הבאות: "אירוח בשבת, בדיקת והתקנת מזוזות, ביקור חולים, ביקורי בית לחיזוק, הדרכה לטוהרת המשפחה, הכוונה בנושא יהדות, הכשרת המטבח, הפצה (חלוקת חומר), הרצאות החוג בית, הרצאות לרבים, הרשמת מתעניינים בהרצאות, ייעוץ לשלום בית, לימוד בחברותא, לימוד לבר מצווה, מסיע מתנדב (כגון הסעת רבנים להרצאות), פוסק הלכות, מנגן בכלי זמר או זמר, מוכן לפעול עם הרכב".

53 מנסיוני שלי וממחקרו של קימי קפלן (אצל דיין 2002) חרדים רבים נמנים על קהל השומעים של הקלטות של הרב יצחק.

54 ה"נחנחים" הם אחד הפלגים בחסידות ברסלב. ניתן לזהות אותם לפי הכיפה הלבנה הגדולה עם ה"פומפון" אותה הם נוהגים לחבוש ועל פי ריבויים של הסטיקרים הנושאים את המנטרה "י נח נחמ נחמן מאומן".

55 מנקודת הראות של הפסיכולוגיה החברתית ניתן להסביר את חשיבותה של "ההפצה" בעולם התשובה באמצעות הלוגיקה של "הדיסוננס הקוגניטיבי". בעיקר בשלבים הראשונים של תהליך התשובה, יש במאמץ להשפיע על אחרים להצטרף לדרך כדי לחזק את ההחלטה של החוזר בתשובה החדש.

56 נכון לזמן כתיבת המאמר תומללו במחלקת האינטרנט של "שופר" כ- 70 קלטות אודיו מתוך 257 קלטות הנושאות את דרשותיו של הרב יצחק. בעזרת פונקציית החיפוש של מילה בתוך הקלטות המתומללות מצאנו כי הרב יצחק הזכיר את "הזוהר הקדוש" ב- 55 קלטות, את הרב עובדיה יוסף ב- 27 קלטות, את החפץ חיים ב- 17 קלטות ואת הרמח"ל ב- 10 קלטות. יצירת הספרייה הקוגניטיבית מתחזקת גם באמצעות קישורים הקיימים באתר האינטרנט. כמו כן מרבה מסתמך הרב יצחק על מאמרים פרי עטם של מחזירים אחרים בתשובה כמו, למשל, יוסף ברוק, זמיר כהן, ו"ערכים".

57 יוני זכה לקבל ערכה זו בחינם מידי אחד הפעילים של הרב יצחק בסיום הרצאתו בנייני האומה בירושלים. הערכה קרויה על שמו של "הסמינר" הידוע של ארגון "ערכים".

58 ראו בקלטת "שלום (בין יהודים) עכשיו" – חלק ב'.

59 לעיתים האפשרות של חזרה בתשובה מתמקדת בשאלה אם ניתן לצפות או לא לצפות בקלטות המתפקדות כמעין התגלות אלוהית הכרחית עבור חזרה בתשובה. כך למשל, בהרצאה של הרב אמנון יצחק ב"בית ברבור" ניגשה בחורה צעירה למיקרופון בעת שהזמין הרב שאלות ושיחה עם הקהל. היא סיפרה כי היא "חוזרת בתשובה" אך הוריה מתנגדים לכך בכל תוקף ו"עושים לה את המוות", כלשונה. היא ביקשה מהרב, לאוזני הקהל, עצה והדרכה כיצד עליה לנהוג. הפתרון של הרב היה לתת להורים את קלטות הוידאו שלו. הנערה ענתה לו ש"ההורים לא רוצים לשמוע על כך" והם מסרבים בכל תוקף לצפות בקלטות". הרב הציע פתרון נוסף: משפחה של חוזרים בתשובה או משפחה המקושרת בצורה כלשהי ל"שופר" תזמין את הורי הילדה לביתם, תארח אותם, ובמשך האירוע יוקרנו הקלטות של הרב בסלון של המשפחה המארחת. לדברי הרב, בשעה שיתארחו הורי הילדה ה"סרבים" יהיה להם לא נעים להתנגד ולמחות, וכך ייחשפו לחומר אשר בקלטות.

60 עולם התשובה המנסה "לקרב רחוקים" מדגיש את יכולתו של כל יהודי "לדבר עם הקדוש ברוך הוא, עם אבא שבשמיים". התקשרות זו עם הבורא ורצונותיו נעשית בין היתר בעזרת שמיעה וצפייה בקלטות. חשיבות הקשר הישיר בין באדם ובורא שאינה תלויה במתווכים היא גם עקרון מרכזי בחסידות ובפרוטסטנטיות, שתי תנועות מחאה שהיוו זירה דתית מסוג חדש, שאתגרה את הדומיננטיות של מרכז דתי שהדגיש רציונליות, סדר חברתי והרכיב חברתית. גם בתנועות אלו נודעה חשיבות רבה לצורך לחדש חוויות דתיות אשר יעבירו את דבר הבשורה החדשה של המנהיגים אל המון המאמינים הפוטנציאליים.

61 איש הבידור, יהודה ברקן, הצהיר לאחרונה בגלוי כי חזר בתשובה, והחל להשתתף בערבים שמארגן "ערכים". על פי סיפורו, הגיע עד בור תחתיות כלכלי ומצא שם את ריק האדם ואת הקב"ה.

62 "באתי לפה [לבנייני האומה בירושלים] מבית שמש רק כדי לראות את 'הופה הולה'" אמר לנו הגבר שישב לידינו.

63 "חינוך ילדים" הוא עניינה של ההצגה "רוצים שינוי" שהעלה "ערכים" בחודשים האחרונים במסגרת "ערב לתושבי הסביבה". "זו הצגה מהחיים ... אנחנו מדברים על מה שמעניין את האנשים האלה [הקהל] ... זו לא הצגה על דתיים, זו הצגה על חילונים – בואו נראה איך הם חיים, כל מיני מצבים של החיים ... זו קומדיה קלילה ונעימה", מסביר במאי לשעבר בתיאטרון "הבימה" (וכיום חסיד ברסלב) שביים את ההצגה וגם שיחק בה. הקיצוניות במערכונים הללו, הסביר "השחקן", יקי נמרודי, היא מרכיב הכרחי בדרמה קומית שנועדה למשוך כמה שיותר אנשים למטרת גיוס הכספים לסמינרים.

64 ההומור המאפיין את פעילות החזרה בתשובה ראוי למחקר נפרד. הבדיחות נחלקות לכמה סוגים. חלקן מכוונות כלפי העולם החילוני וחלקן לעולם החרדי. בדיחות אלה מעידות אף הן על אופייה המיוחד של הפעילות הדתית החדשה הזאת, המשלבת חרדיות עם חילוניות: חלק מהבדיחות בהצגות של "ערכים" לקוחות היישר מהעולם החילוני כמו למשל, חימום של אריק שרון, דוד לוי, אהוד ברק ויהורם גאון, עפ"י הסגנון המפורסם של החקיקן טוביה צפיר. הקהל הדתי-חרדי מכיר את הדמויות החילוניות וצוחק מהחיקויים. השחקן המוכשר מכיר היטב את מושאי החיקוי הקלאסיים אותם הוא נוהג לחקות, כך סיפר לנו, מאז היה ילד "מסורתי" ואח"כ נער חילוני עד שחזר בתשובה לפני מספר שנים. בדיחות אחרות "לועגות" לדמותו הסטריאוטיפית של החרדי הלמדן וזאת כחלק מהדו-קרב המתנהל בהצגות אלה בין החילוניות והחרדיות. וכך, בין היתר משתמשת שלישיית השחקנים בביקורת על העולם החרדי כפי שזה נתפס לכאורה בידי העולם החילוני. אף על פי שה"התקפות" החילוניות נהדפות, כמובן, אחת לאחת במהלך ההצגה, והמחנה החרדי יוצא כשידו על העליונה, מעניין לראות ביחוד כיצד החוזרים בתשובה צוחקים על עצמם – דרך דימויהם בעיני החילונים ובעיני החרדים – כמי ששואפים לאידיאל החרדי. גם בעולם החרדי קיימים בדחנים אשר משעשעים קהל בהזדמנויות שונות (כגון בתקופת פורים, או בשמחות), ומסתמכים כמובן על ההווי החרדי, ואולם נדיר כי בערב בידור המיועד לחרדים שמים ללעג, אפילו בחוק, תלמיד חכם. הצחוק מכוון לא רק כלפי החילונים, החרדים והחוזרים בתשובה, אלא גם כלפי המחזירים בתשובה בעצמם. הרב לסרי חוזר ומספר למשל, בפתח דבריו כי פעם הגיע להרצאה והנה יושב אחד מולו

ומפצח גרעינים. "מה זה" שאל לסרי, "איפוא כולם?" "טוב טוב, סיים סיים כבר" משיב הלה, "אני יושב כאן פשוט כי אני מרצה אחריו". הבדיחה נועדה כמובן להבליט דווקא את מספר המשתתפים הגדול באירוע. נראה לי כי הצחוק באירועים הללו אינו ממלא רק מעין פונקציה פסיכולוגית וסוציולוגית גואלת – למשל מזרחים המקבלים תמיכה וצידוק לרגשות העוול והקיפוח שלהם, כפי שטוענים פיישר ובקרמן 2001: 331-332. דווקא הציטוט מבחטין (Bakhtin 1968: 90) שאותו מביאים פיישר ובקרמן (שם), אודות הצחוק אצל האדם הימני-ביינמי, הדתי, עשוי ללמד כי הצחוק והבידור בכנסי התשובה, אשר מכוון לא רק כנגד החילונית אלא גם כנגד החרדיות והחזרה בתשובה ממלאים תפקיד ביקורתי ומשחרר לא רק כנגד "העולם החיצוני" (החילוני בהקשר שלנו), אלא של "השפלת העוצמה" – כלשונו של בחטין – של המוסדות המסורתיים, המסתורין והסמכות הדתית עצמה. זהו קוטב נגדי המסמל דווקא את המורכבות של הזהות הדתית הזאת המייצרת את עצמה ואת הביקורת העצמית כלפיה, את האפשרות האחרת.

⁶⁵ "מה זה", פנה אלי אחד הצופים בנייני האומה, "אתה לא נהנה, אני רואה". "ילמה?" הגבתי, "דווקא כן". "לא. אני רואה שאתה לא צוחק". נראה שהייתי עסוק מידי בלצפות על האירוע, ופחות להשתתף בו ולהתלהב, ושמה חלק מהבדיחות לא כל כך הצחיקו אותי.

⁶⁶ כפי שהסביר לנו אחד מראשי הפעילים של הרב אמנון יצחק ההכנה נעשית בידי פעילים מקומיים ובניצוחו של מי שנטל על עצמו לארגן את הערב, וזאת רק אחרי אישור של הרב יצחק שבדוק היטב את פרטי התכנון.

⁶⁷ עריכת קלטות הוידאו של הרב יצחק מדגישה דווקא את נוכחות המשתתפים החילוניים בהרצאותיו אך למעשה, רוב מוחץ של הקהל נראה ולבוש כדת/חרדי.

⁶⁸ ראו קלטת "העימות".

⁶⁹ בשנים האחרונות אורגנו בידי ארגון "ערכים" ערבים המוניים באולמות ענק כמו יד אליהו בתל אביב או בנייני האומה בירושלים. על אף כוונת המארגנים למלא את האולמות הללו ולמכור מקומות מסומנים, האולמות החזיקו פחות מחמישית מתפוסתם אבל גם כך מדובר במאות רבות של משתתפים. המארגנים הרבו לדבר על "משפחת ערכים" מתוך מאמץ לחבר אליהם את המשתתפים בקשר הדוק ומחייב.

⁷⁰ מלבד "טמבלוויזיה" ו"תשקורת", מסימני ההיכר המפורסמים של הרב יצחק, הידוע בכישרונו לחדש מטבעות לשון התופסות את ציבור שומעיו קיימים ביטויים נוספים של הרב כ"רפי רפשי", "עב"מ=עיתונאי בלי מדען", שולי (שולמית אלונז), "פעמוני נובל", "אירוביזיון", "איציקדנה" (דנה אינטרנשיונל), "דוד בן גורגור" (בן גוריון), "דתילוני" (היהודי המסורתי או בעל הכיפה הסרוגה, שאינו באמת דתי). חלק מהשמות של קלטות הוידאו מבוססים גם הם על משחק מילים עוקצני ומשעשע: "היכל בלי תרבות", "שלוש (בין יהודים) עכשיו", "מדריך ליהודי בגלקסיה", "כל עב"מ עמבה". שימוש המתוחכם בשפה של הרב אמנון יצחק, והעובדה כי ייסד במשך השנים מעין זירגון לשוני לא רק תרמו למעמדו של הרב יצחק כמנהיג, אלא גם מעידים על מפעל התשובה שלו כאזור ביניים שבין העולם החרדי המוכר ובין העולם החילוני. הרב יצחק הכניס לשפתו ולשפת חסידיו מילים וביטויים הלקוחים ישירות מהעולם החילוני תוך שהוא מעוות אותם ומעניק להם משמעות צינית. מטרתו לבקר בצורה חריפה ומצחיקה את העולם החילוני, אך עם זאת התוצאה מנכיחה באופן עקבי מושגים "טמאים" מהעולם החילוני בתוך זירה השואפת לאידיאל החרדי. זוהי קהילת דוברים חדשה: חסידיו משתמשים במילים אלה ב"טבעיות" בלי להתעכב כלל על משמעותן. כך עוזרו של הרב שוזר בשיחה עמנו התייחסויות חוזרות ל"דתילוני" (תוך ביקורת על מושג ה"מסורת" בישראל), לתשקורת (תקשורת) ולטמבלוויזיה. כשאנו שואלים על כך הוא מסביר: "תשאל את הילד שלי מה זה [המכשיר הזה], הוא יגיד לך 'טמבלוויזיה'. הוא לא יודע בכלל מה זאת 'טלוויזיה'". אין ספק שחסידי הרב המגיעים להרצאותיו, שומעים את קלטות האודיו וצופים בקלטות הוידאו מכירים היטב את ההמצאות הלשוניות שלו. חלק מהם אימצו אל שפתם ביטויים ששמעו באולם ההרצאות, כפי שעשה עוזרו האישי. המצאת השפה החדשה תורמת להבניית מעמדו של הרב יצחק כמנהיג ולגיבושה של קהילת חסידיו. היא מלמדת גם על יהדות דתית מסוג חדש שמושגיה נוצרו מתוך מלחמת תרבות ודיאלוג הדוק עם העולם החילוני.

⁷¹ "יש שירים שהלחנים שלהם מאוד יפים ששווה להחליף להם את המילים" אמר ליוני יצחק זקן, "זמר הבית" של "אור החיים" המופיע בד"כ לפני דרשותיו השבועיות של הרב אלבו ברחבי הארץ. כך, למשל, לבש הפזמון בשירו של שלומי שבת "בגלל הרוח" מילים חדשות: "השם עם תורתך ודאי אחנו עוד נצח לא בגלל הכוח רק בגלל הרוח". "הלבשת" המילים החדשות מתבצעת לעיתים על גבי לחנים פופולריים וקליטים שאינם ישראליים במקור. ברוב תחנות הקודש דרים בכפיפה אחת שירים, נעימות ומילים שמקורם ב"עולמות תרבותיים" שונים לחלוטין. למשל, האזנה בחודשים האחרונים לכמה שעות משידוריה של "תחנת הקודש" רדיו 10, הפועלת תחת פיקוחו העליון של הרב אלבו, גילתה את הרצף המוסיקלי הבא: להיט של להקת "אבא" השוודית (the winner takes it all) שלבש את הפזמון ה"יהודי" החדש "אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח", "שיר למעלות" של "להקת שבע" (להקה פופולרית גם בקרב ציבור "חילוני"), נעימה של שיר עם אמריקאי, ניגונים חסידיים מבית חב"ד וניגונים חסידיים מחסידות ברסלב. "שפת הלב היא התשובה, למרות שכל אחד שר בשפה שלו – עברית, מרוקאית, רוסית, צרפתית, אנגלית וכו'", אמר השדרן ברדיו של הרב אלבו אשר מזוהה בצורה ברורה עם הרב עובדיה יוסף ועם ה"ספרדים".

⁷² הקטגוריה "מסורתיות" שיוחסה בעיקר ליוצאי ארצות ערב יצגה במחקר אודות דתיות בישראל אלטרנטיבה תרבותית לדיכטומיות מוכרות (ראו: שוקד 1984). השקפת העולם ואורח החיים הזה לא הצליחו להטביע חותם בוירה הפוליטית.

ביבליוגרפיה

- אופיר, ע. (2001), יהודי-גוי. בתוך: עבודת ההווה: מסות על תרבות ישראלית בזמן הזה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 52-84.
- אלאור, ת. (1990). משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות. תל-אביב: עם עובד.
- אלאור, ת. (2001). בהרצאה בכנס במכון ואן ליר על פרספקטיבות לא חילוניות על החברה הישראלית, ינואר 2001.
- אלבוים, י. תשמ"ו. דרש ודרוש - בין מזרח למערב, פעמים, 26, עמ' 128-131.
- אלמוג, ע. (1997). הצבר: דיוקן. תל אביב: אופקים.
- ברזילי, ש. (בדפוס). גבולות בצל חיים כפולים: סיפוריהם של המרקדים בין העולם החילוני לעולם החרדי. בתוך: בתוך: קימי קפלן ועמנואל סיוון (עורכים). טקסט, רטוריקה והתנהגות: מחקרים על החברה החרדית בישראל. ירושלים ותל אביב: הקיבוץ המאוחד ומוסד ואן ליר.
- גודמן, י. (בדפוס). "קולות מספינת השוטים – מאבקי זהויות במסגרות טיפול חרדיות בישראל". בתוך: קימי קפלן ועמנואל סיוון (עורכים). טקסט, רטוריקה והתנהגות: מחקרים על החברה החרדית בישראל. ירושלים ותל אביב: הקיבוץ המאוחד ומוסד ואן ליר.
- גודמן י. ובילו י. (בהכנה). "בחמש דקות האלה שמתפללים – מנווטים את הטיל": חרדה, חרדיות וישראליות בדרשות רבנים על מלחמת המפרץ. בתוך: יהודה גודמן ויוסי יונה (עורכים). פרספקטיבות לא חילוניות על החברה הישראלית. ירושלים ותל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומוסד ון ליר.
- גודמן י. ויונה י. (בהכנה). "מבוא: חילוניות ודתיות בישראל - אפשרויות מבט אחרות". בתוך: יהודה גודמן ויוסי יונה (עורכים). פרספקטיבות לא חילוניות על החברה הישראלית. ירושלים ותל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומוסד ון ליר.
- גירץ, ק. (1990). משחק עמוק: הערות על קרב התרנגולים הבאליזי. בתוך: פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר.
- גרינפלד, צ. (2001). הם מפחדים: איך הפך הימין הדתי והחרדי לכוח מוביל בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- גרץ, נ. (1995). שבוייה בחלומה. תל-אביב: עם עובד.
- דיין, א. (2002). אחי, יש לך חמשוש מהישיבה או שאתה נשאר שבת? הארץ, 19 בספטמבר, עמ' 3ב.
- דשן, ש. (1994), "הדתיות של המזרחים", בתוך: אלפיים, 9, עמ' 44-58.
- היינמן, י. (1974). דרכי האגדה. ירושלים: מאגנס.
- הירושלמי, ל. י. (1997). הכיפה השלטת. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ורסוג-רבד (2002). רטוריקה של אמנות המופע בכנס חזרה בתשובה. בתוך: הלל נוסק (עורך), הרהורים על הקשר בין ציונות, ערכים ורווחה נפשית. תל-אביב: צ'ריקובר, גומא והמסלול האקדמי של המכללה למנהל.
- זוהר, צ. (2001), "להחזיר עטרה ליושנה" – חזונו של הרב עובדיה", בתוך: פלד, י. (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות. הוצאת למשכל מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד, עמ' 159-209.
- ססלר, ר. (2001), "מחירה של מהפיכה", בתוך: פלד, י. (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות, הוצאת למשכל מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד, עמ' 210-278.
- לוי, א. (1988) החרדים. י-ם: כתר.
- ליאון, נ. (בדפוס). פעולת הזהות: המקרה של החרדיות המזרחית וכנסי התשובה. בתוך: קימי קפלן ועמנואל סיוון (עורכים). טקסט, רטוריקה והתנהגות: מחקרים על החברה החרדית בישראל. ירושלים ותל אביב: הקיבוץ המאוחד ומוסד ואן ליר.

- ליבלדך, ע., זילבר, ת., תובל-משיח, ר. (1995), "מחפשים ומוצאים: הכללה והבחנה בסיפורי חיים", פסיכולוגיה, ה (1), עמ' 84-95.
- פוקו, מ. (1986), תולדות השיגעון בעידן התבונה, ירושלים, כתר.
- עזריהו, מ. (1995). פולחני מדינה. ירושלים: מוסד ביאליק.
- פישר, ש. ובקרמן צ. (2001), "כנסיה" או כת"י? בתוך: פלד, י. (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות. הוצאת למשכל מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד, עמ' 321-342.
- פלד, י. (2001), "חידה ושמה ש"ס", בתוך: פלד, י. (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות. הוצאת למשכל מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד, עמ' 52-74.
- פרידמן, מ. (1991) החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים. י-ם: מכון י-ם לחקר ישראל.
- קפלן, ק. (1995) האל מתוך הקלטת: על דרשות ודרשות מוקלטות בחברה החרדית. יהדות זמננו, 9, עמ' 169-200.
- רביצקי א. (1993). הקץ המגולה ומדינת היהודים. תל אביב: עם עובד.
- רכלבסקי, ס. (1998). חמורו של משיח. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- רם, א. (1997). ציונות ופוסט ציונות: ההקשר הסוציולוגי של ויכוח ההיסטוריונים. בתוך: יחיעם ויץ (עורך): בין חזון לרוויזיה. עמ' 275-290. ירושלים: מרכז שז"ר.
- שוקד, ש. (1984), "מצוות מול מסורת: מגמתיות בדתיות עדות המזרח", בתוך: מגמות, כ"ח, עמ' 250-264.
- שטאל, א' תשכ"ט. דרכי הדרשה אצל יהודי המזרח, שמעתין 21-22, עמ' 102-112.
- שלג, י. (2000). הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל. ירושלים: כתר.
- שלהב, י. (1991) עיריה בכרד: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה. י-ם: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלהב, י., ופרידמן מ. (1985) התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים. י-ם: מכון ירושלים לחקר ישראל.

- Aviad, J. (1985). *Return to Judaism: Religious Renewal in Israel*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bakhtin, M. (1968), *Rabelais and his World*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Beckerman, Z., and Neuman Y. (forthcoming). Joining the better than their own: The postmodern rhetoric of Jewish fundamentalist preachers
- Beit-Hallahmi, B. (1992). *Despair and deliverance: Private salvation in contemporary Israel*. New York: State University of New York Press.
- Bettan, I. 1987. *Studies in Jewish preaching*. Lanham.
- Bilu, Y. and Goodman Y. (1997). "What does the soul say": The metaphysical use of facilitated communication in the ultraorthodox community. *Ethos*, 25 (4)
- Bruce, S. (1992). Introduction. In: Steve Bruce (Ed.). *Religion and Modernization: Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis*, pp. 1-7. Oxford: Clarendon

- Caplan, K. (2001). "Israeli Haredi Society and the Repentance (Hazarah Bitshuvah) Phenomenon", in: *Jewish Studies Quarterly*, 8(4), pp.369-398.
- Demerath, N.J. (1999). Varieties of Sacred experience. *Journal of the Scientific study of Religion*, 39: 1-11.
- Dawson, (1998). Anti Modrenism, Modernism and Postmodernism: Struggling with the Cultural significance of new Religious movement, *Sociology of Religion*, 59 (2). 131-156.
- Eisenstadt, S.N., (2000). Conclusion: Fundamentalist movements in the framework of multiple modernities. In: Hafert, A. and Salvatore, A. (Eds.), *Between Europe and Islam: Shaping Modernity and Transitional Space*. New York: Peter Lang.
- El-Or, T. and Neria, E. (forthcoming). The Ultraorthodox Flaneur: Toward the pleasure principle – Consuming time and space in the contemporary Haredi population in Jerusalem. In: Kimmy Kaplan and Emanuel Sivan (eds.), *Text, Rhetoric and Behavior: Studies of the Haredi Society in Israel*. Jerusalem and Tel-Aviv: Kibutz Hame'uhad and Van Leer Institute.
- Friedman, M. (1987). "Life and Book Tradition in ultraorthodox Judaism". In: Harvey Goldberg (ed.) *Judaism viewed From Within and From Without: Anthropological Studies*, pp. 235-255. Albany, NY: State University of New York Press.
- Gellner, E. (1992). *Postmodernism, Reason and Religion*. London: Routledge.
- Hobsbawm, E. & Terrence, R., Eds. (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Handelman, D. (1990). *Models and Mirros: Towards an Anthropology of Public Events*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harding, S. (1987). Convicted by the Holy Spirit: The rhetoric of fundamental Baptist conversion. *American Ethnology*, 14, 167-81.
- Harding, S. (2000). *The Book of Jerry Falwell*. New Jersey: Princeton University Press.
- Heilman, S. (1992). *Defenders of the Faith: Inside Ultra-Orthodox Jewry*. NY: Schocken Books.
- Heilman C. S. & Friedman F. (1991). Religious Fundamentalism and Religious Jews: The Case of the Haredim. In Marty, M. E., & Appleby, S. R. (eds.) *Fundamentalisms*. The Fundamentalism Project, vol. 1, pp. 197-264. Chicago: The University of Chicago Press.
- Højbjerg, C. K. (2002). Religious reflexivity. Essays on attitudes to religious ideas and practice, *Social Anthropology*, 10: 1-10.
- Katz J. (1986). Orthodoxy in Historical Perspective. *Studies in Contemporary Jewry*, 2: 3-17.
- Kimmeling, B. (2001). *The invention and Decline of Israeliness: State, Society and the Military*. Berkeley: University of California Press.
- Liebman, S.C. (1995). Paradigms sometimes fit: The Haredi responses to the Yom Kippur War, *Israeli affairs*, 3: 171-184.
- Liebman, C. and Katz E. (eds.). (1997). *The Jewishness of Israelis: Responses to the Guttman Report*. New York: State University of New York Press.

- Marty, M. E., & Appleby, S. R. (1991). Introduction: The Fundamentalism Project – A User’s Guide. In Marty, M. E., & Appleby, S. R. (eds.) *Fundamentalisms* The Fundamentalism Project, vol. 1, pp. vii-xiii. Chicago: The University of Chicago Press.
- Marty, M. E., & Appleby, S. R. (1992). Introduction: A sacred cosmos, scandalous code, defiant society. In Marty, M. E., & Appleby, S. R. (eds.) *Fundamentalism and society - reclaiming the sciences, the family and education*. The Fundamentalism Project, vol. 2. Chicago: The University of Chicago Press.
- Marty, M. E., & Appleby, S. R. (1993). Introduction: A sacred cosmos, scandalous code, defiant society. In Marty, M. E., & Appleby, S. R. (eds.) *Fundamentalisms and the state – remaking polities, economies and militance*. The Fundamentalism Project, vol. 3. Chicago: The University of Chicago Press.
- Peres, Y. (1992). Religious adherence and political attitudes, in: *Sociological Papers*, Ramat Gan: Bar-Ilan University.
- Samet, Moshe S. (1988). The beginning of Orthodoxy, *Modern Judaism*, 8: 249-269.
- Shokeid, M. (1984). The religiosity of Middle Eastern Jews. *Association of Jewish Studies Review*, ix, (2), pp. 247-271.
- Soloveitchik, H. (1994). Rupture and reconstruction: The transformation of contemporary Jewry. *Tradition*, 28(4), 64-131.
- Neuman, Y., Bekerman, Z., Kaplan, A. (in press). “Rhetoric as a Self/NonSelf Exploration: An Inquiry into a Jewish Ultraorthodox Preaching Sermon”
- Sarup, M. (1996), *Identity, Culture and the Postmodern World*, Athens, GA: The University of Georgia Press.
- Wilson, B. (1982). *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Yasif, E. (1992), “Storytelling of the ‘Repentance Movement’: Rhetoric, Folklore and Cultural Debate in Contemporary Israel”, in: *Jewish Folklore and Ethnology Review*, 14, pp. 26-32.